

Р. А. РАЈС: ПРЕД ЗЛОЧИНОМ
НИЈЕ МОГУЋА НЕУТРАЛНОСТ
Урош В. Шуваковић

Издавачи

Матица српска, Нови Сад
Архив Војводине, Нови Сад (извршни издавач)
Факултет за образовање учитеља и васпитача
Универзитета у Београду, Београд

За издаваче

проф. др Драган Станић, председник
др Небојша Кузмановић, директор
проф. др Данимир Мандић, декан

Рецензенти

проф. др Слободан Антонић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
проф. др Александар Растовић, научни саветник,
Историјски институт, Београд
проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић,
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

На насловној корици: фотографија Р. А. Рајса снимљена у једном париском студију, на којој је посвета Лујзи и Алфреду Фавра, са Рајсовим потписом. Чува се у Рајсовој Спомен соби на Криминалистичко-полицијском универзитету у Београду.

Урош В. Шуваковић

Р. А. РАЈС
ПРЕД ЗЛОЧИНОМ НИЈЕ
МОГУЋА НЕУТРАЛНОСТ
(Поводом 150 година од рођења)

Друго, допунљено издање

Нови Сад, 2025.

САДРЖАЈ

Предговор	7
-----------------	---

Предговор другом, допуњеном издању	10
--	----

Глава 1:

Методолошке напомене о значају друштвеноисторијског контекста за објашњење и разумевање догађаја и ставова на примеру Рајсових ставова о „женском питању“	11
--	----

Глава 2:

Допринос Арчибалда Рајса социолошком проучавању међуратног српског друштва	17
---	----

Глава 3:

Актуелност дела Арчибалда Рајса <i>Чујте, Срби!</i> у савременом добу	44
--	----

Глава 4:

Др Арчибалд Рајс у Првом светском рату: етика светског криминалисте и српског ратника	59
---	----

Глава 5:

Рајс о „комитском питању“	76
---------------------------------	----

Глава 6:

Зашто је Рајс 1928. хтео да напусти
Краљевину СХС, непуну годину
пред своју смрт?112

Глава 7:

Рајс о универзитету, универзитетским
професорима, студентима
и омладини уопште128

Глава 8:

Херојство је истину саопштити – примери
часних Швајцараца Арчибалда Рајса
и Дика Мартија147

Белешка о аутору167

ПРЕДГОВОР

Ове године навршило се 110 година од доласка Р. А. Рајса у Краљевину Србију (1914) и 95 година од његове смрти у Београду, Краљевина СХС (1929). Култура памћења, оно што одржава континуитет једног друштва и представља фундамент његовог идентитета, од суштинске је важности за сваки народ, посебно за српски, који се често опредељивао за политику заборава, правећи непотребне и штетне историјске и друштвене дисконтинуитете. Без неговања културе памћења тешко је замислити културу уопште, јер се она, као одлика људске врсте, темељи на културној традицији и културном напретку (Илић, 1991: 18). Отуда је и сам новостворени појам културе поништавања (в. Антонић, 2024) суштински – оксиморон. Нема напретка без традиције које опет нема без памћења, нема ни напретка ни традиције без идентитета групе којој се припада пошто је она њихов носилац, а идентитет се темељи на мноштву међусобних веза и односа, унутаргрупних и према другим групама, које су ткане кроз историју, које се стварају данас и настајаће и сутра. Зато је важно памтити личности и догађаје, који су учествовали у креирању неког групног идентитета.

Арчибалд Рајс је, без сумње, значајно допринео креирању перцепције о Србима, бар у два смисла. Најпре, доказао је да Срби нису варвари, већ да су током Првог светског рата били жртве других народа, завојевача, који су над њима починили стравичне злочине. Сем тога, допринео је да се у светској јавности Срби перципирају као мали, али слободарски народ, који своју слободу плаћа и највећом

жртвом. Коначно, у тешким данима поставши пријатељ Срба, и по цену личне жртве, он је хвалио врлине српског народа и, истовремено, жигосао његове највеће мане.

Обично се Рајс посматра у светлу криминалистике, што је несумњиво тачно. Он је оснивач модерне криминалистике. Међутим, занемарује се његов социолошки допринос, који је пружио у својим радовима, боравећи у нашој земљи петнаест година. Ова књига управо има за циљ да то исправи, да покаже у којим је областима социолошког истраживања присутан Рајсов научни допринос, при чему треба имати у виду да он никада није био стриктно истраживачки, већ и просветитељски.

Када сам рекао својим колегама и познаницима да радим на овој књизи, није било никога ко се није понудио да ми на неки начин помогне. Сматрам да је то више због Рајса, а мање због мене. Јер пријатељства какво је Рајс исказао према српском народу, тешко се заборављају. Овом приликом захваљујем др Мирославу Перишићу, директору Државног архива Србије, и мр Драгану Гачићу, директору Историјског архива Београда, као и њиховим сарадницима, који су ми помогли у прикупљању грађе коју сам користио у свом истраживању; Јасмини Нинков, директорки Библиотеке града Београда, која ми је омогућила увид у ретку књижну грађу која ми је била потребна; Криминалистичко-полицијском универзитету у Београду и Српском социолошком друштву, који су се сагласили да неки од мојих радова који су изворно објављени у њиховим издањима – зборницима *Archibald Reiss Days* и часопису *Социолошки преглед* – буду саставни део ове књиге. Председник Матице српске, проф. др Драган Станић, и директор Архива Војводине, др Небојша Кузмановић, понудили су да те институције буду суиздавачи мог дела, заједно са Факултетом за образовање учитеља и васпитача Универзитета у Београду, на коме радим, а декан, проф. др Данимир Мандић, излазио ми је у сусрет кад год сам то тражио. Ганули су ме и поклони које сам добио – приликом рада на књизи – од људи којима је, као и мени, стало да се

успомена на Рајса, и кроз њега успомена на велику српску епопеју с почетка 20. века, памти. Мр Драган Гачић ми је поклатонио репринт *Сјоменице др Рајсу: од срца к срцу*, аутора Саве М. Ђорђевића. Када сам сазнао да је колега Милан Старчевић објавио, и то као ауторско издање, до сада непреведену грађу на српски језик – Рајсове студије публиковане на француском језику о бугарским злочинима у време Првог светског рата и комитском питању у Јужној Србији, пронашао сам његов број телефона и замоли га да купим један примерак који ми је потребан за истраживање. Иако смо се тада упознали, и то телефонски, послао ми је књигу – на поклон, уз посвету. Једноставно, радећи на студији о Рајсу, не пронађох човека који није био спреман да допринесе мом подухвату. Ваљда сви још осећамо колико смо му као нација дужни. Свима захваљујем на указаној подршци да ова књига буде објављена и да заједно и на тај начин обележимо значајне датуме из Рајсове биографије и српске историје.

Коначно, али никако на последњем месту, захвалност дугујем рецензентима проф. др Слободану Антонићу, проф. др Александру Растовићу и проф. др Ивани Крстић Мистрицеловић, на веома корисним саветима и сугестијама. Помоћ коју ми је приликом прикупљања грађе пружила колегиница Мистрицеловић је била више него драгоценa, па јој посебно захваљујем.

У Београду,
14. октобра 2024.

А у њ о р

Литература

- Антонић, С. (ур., 2024). *Култура њонишћавања и њонишћавање културе: српски случај*. Андрићград: Андрићев институт
- Илић, М. (1991). *Социологија културе и уметности*. Београд: Научна књига

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ, ДОПУЊЕНОМ ИЗДАЊУ

Интересовање за прво издање наше књиге је било велико, тако да је она подељена (публикована је на некомерцијалној основи) у року од свега неколико месеци. То нас је навело да се одмах одлучимо за штампу другог, допуњеног издања.

Мотив за друго, допуњено издање је и 150 година од рођења Р. А. Рајса, тако да се испоставило да ово издање такође излази као сећање на овог великана српске историје и светске криминалистике.

У другом издању смо додали две главе (прву и седму), које се сада први пут објављују: „Методолошке напомене о друштвеноисторијском контексту за објашњење и разумевање догађаја и ставова на примеру Рајсових ставова о ‘женском питању’“, и „Рајс о универзитету, универзитетским професорима, студентима и омладини уопште“.

Проф. др Ивани Крстић Мистрицеловић и овом приликом посебно захваљујем на колегијалности. Захваљан сам и издавачима који су одлучили да непосредно по објављивању првог издања објаве и ново, допуњено издање ове књиге.

Посебно захваљујем читаоцима који се живо интересују за Рајса и његове ставове, на које смо покушали у овој књизи да подсетимо истичући њихову актуелност.

Београд, 15. март 2025.

А у њ о р

ГЛАВА 1

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О ЗНАЧАЈУ ДРУШТВЕНОИСТОРИЈСКОГ КОНТЕКСТА ЗА ОБЈАШЊЕЊЕ И РАЗУМЕВАЊЕ ДОГАЂАЈА И СТАВОВА НА ПРИМЕРУ РАЈСОВИХ СТАВОВА О „ЖЕНСКОМ ПИТАЊУ“

Друштвени и друштвеноисторијски контекст су веома значајни, пре свега са становишта научне методологије, посебно методологије историјских наука, али наравно и са становишта социолошких и политичких наука. Без узимања у обзир друштвеног контекста, немогуће је разумети друштвене појаве и друштвене процесе који се одигравају, као ни историјске догађаје који су се збили.

Још од Леополда фон Ранкеа (Leopold von Ranke, 1795–1886), творца савремене историјске методологије, важи методолошко начело да се прошлост истражује онако како се заиста догодила. Ово позитивистичко методолошко начело које се, како смо већ нагласили, примењује и у другим наукама, заправо указује на то да се историјски, друштвени догађаји, не могу тумачити изван друштвеног контекста у којем су се одиграли, нити им се може придавати значење, накнадном интерпретацијом, које они у времену када су се одиграли нису имали. На сличном становишту је и Марсел Мос (Marcel Mauss, 1872–1950), када каже да друштвену појаву, ма колико нова и револуционарна била, никада не треба потпуно одвојити ни од локалне боје ни од историјске подлоге“ (Мос, 1981: 258).

Дакле, друштвени процеси и догађи се контекстуализују у свом времену, при чему, свакако, постоје неке најопштије вредности и начела, па и научноистраживачки налази, чије је важење дугог трајања. Никада вечно, пошто наука, методологија, али и техничка средства за научна истраживања, сваким даном све више напредују, па једна научна истина смењује другу, о чему је својевремено писао Карл Попер (Karl Raimund Popper, 1902–1994). Ово је посебно важно када је реч о вредновању одређених догађаја. У 19. веку, на пример, жене нису имале ни *право гласа*, већ су га стицале током 20. века, после Првог и Другог светског рата, углавном под утицајем социјалистичке Октобарске револуције и изједначавања права жена и мушкараца у СССР-у, док је једна од последњих европских земаља која је женама дала право гласа била Швајцарска, тек 1971. Када ово имамо у виду, постаје бесмислено једном Швајцарцу, конкретно Рајсу, који живи у Краљевини СХС / Југославији која не признаје женама право гласа¹, као што га у то време не признаје ни његова родна Швајцарска, упућивати приговоре и прекоре због погледа на женско питање, чак га оптуживати за „личну мизогинију“ [sic!] (Баковић, 2015: 90). То се чини са становишта данашњих изједначених права жена и мушкараца, и притом се тврди како „делује“ да је Рајс био „у погледу *родне равноправности*

¹ Први пут су жене – формално још увек на територији Аустроугарске – учествовале на изборима за Велику народну скупштину српског народа одржану у Новом Саду, која је 25. 11. 1918. донела одлуку о присаједињењу Војводине (Баната, Бачке и Барање) Краљевини Србији, да би регент Александар 1. децембра 1918. прокламовао стварање Краљевине СХС. Међутим, у новоствореној држави жене нису добиле право гласа. У Југославији, жене су први пут активно и пасивно право гласа стекле септембра 1942. године, у јеку Другог светског рата, тзв. Крајинским или Дринићким прописима које је донео Врховни штаб НОП и ДВЈ (Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије), приликом утврђивања правила по којима ће се бирати народноослободилачки одбори (Марковић, 2003: 154–155), као органи нове власти на ослобођеним територијама. Према томе, у Југославији, жене право гласа стичу партизанским, револуционарним прописима. По окончању Другог светског рата, Тито и партизани као победници, унели су ово право у све социјалистичке уставе, и оно више никада није било довођено у питање.

(нагл. У. Ш.) [...] најконзервативнији“ (Топаловић, Берић, 2023: 59), уз истовремено зграђавање добијеним истраживачким подацима да и данас постоји значајан број оних који се слажу са Рајсовом тврдњом да је „жена, *йо йриприоди*“ (нагл. У. Ш.) створена за другачију судбину од мушкарца“ (Исто), потпуно игноришући већ наредну Рајсову реченицу у тексту који је предмет анализе, а која гласи: „Жена је у нечему супериорнија од мушкарца, а мушкарац у нечему супериорнији од жене“ (Рајс, 1928/1997: 84). Неспоразум потиче из занемаривања друштвеног (и научног) контекста у коме аутори стварају, па стога савремени аутори учитавају ново значење нечему што семантички није имало исто значење у ранијим временима. Дакле, Рајс пише о мушкарцима и женама као о *йоловима, биолошким каййејоријама*, док *род*, односно *родна улоја*, који социологија третира као *културолошки йојам*, настаје много деценија касније (Money, 1955). Према томе, Рајс не може бити конзервативан са становишта *родне равнојравности* пошто тај појам у његовом добу није ни постојао, већ би једино то могао да буде са становишта *йолне равнојравности*, што он у свом времену није био, пошто признаје биолошку супериорност оба пола (једног у односу на други), само у различитим сферама. Може се рећи да је био конзервативан са становишта захтева активисткиња из првог таласа феминизма (Антонић, 2021: 16–20), *суфражеткиња*², за добијање права гласа жена, али је немање тог права жена, да нагласимо, био стандард у обе Рајсове домовине – Швајцарској и Краљевини СХС / Југославији, па се поставља питање да ли је реч о конзервативизму, наравно са аспекта тадашњих мерила, или се пре може рећи да је у том погледу имао „назоре свог времена“? Где би се, евентуално, могло говорити о његовом конзервативизму када је реч о „женском питању“? Пре свега, у погледу његовог несаглашавања са уписивањем мноштва студенткиња на универзитете, што је правдао тиме да жене „осим госпође Кири“, до тада,

² Од енгл. *suffrage* – право гласа (в. Видаковић, 2011).

нису постигле значајне резултате у природним наукама, медицини, књижевности. Рајс ни овде није изрекао нешто што је неистинито, али јесте занемарио чињеницу да жене нису ни похађале високе школе, те је стога овакав исход разумљив. Међутим, треба уочити и то да се његов став у погледу масовности студирања односи подједнако и на мушкарце. Он, напосто, сматра да је студирање резервисано само за изузетне, да не треба да се омогућује свима, већ само најбољима (Рајс, 1928/1997: 84). Проблем настаје, међутим, у томе што жене тога доба нису имале прилику да уђу у ту врсту конкуренције, што ће се изменити после његове смрти, нарочито у другој половини 20. века. Друга његова опсервација о непримереном понашању студената и студенткиња јер на јавним местима „воде љубав“ (Исто: 85), као и његов став о абортусима студенткиња, јесте вредносни став, и по нашем виђењу је резултат грађанског моралног обрасца у којем је Рајс социјализован. Ако се погледа његов *Предлој за реорганизацију полиције* из 1920, видеће се да његови ставови нпр. у погледу проституције нису уопште конзервативни, напротив: данашњи ставови грађана Србије, али и законодавства, конзервативнији су од Рајсових. „Нећу да кажем, да проституцију треба сматрати као преступ или злочин. Она није ни једно ни друго“ (Рајс, 1920/2019: 250; уп. Petrović, Šuvaković, Nikolić, 2024). Овакав аподиктичан став који он износи указује нам да, када разматрамо да ли је неко конзервативац или прогресивац, морамо у обзир да узмемо време и околности у којима се његово деловање посматра, као и његови други ставови, па тек онда да дајемо идеолошке придеве са становишта садашњег времена. Сем тога, у овом свом тексту он се не бави питањем ангажовања жена у полицији – иако је то питање већ тада почињало да буде актуелно у САД и неким европским државама – али се бави питањем статуса супруга полицијских агената. Не одричући им право да имају неки свој занат, независно од мужевљевог – што је у то доба био напредан став – он ипак сматра да тај занат мора да буде саобразан оном који обавља муж – полицајац,

и даје конкретне примере из праксе, водећи се начелом да се полицијска служба не компромитује и да је жена важна за породицу и за кућне послове (Рајс, 1920/2019: 244–245).

Овим примерима смо желели само да укажемо на то да када ценимо нечији допринос, то морамо чинити не са становишта савремених мерила, већ са тачке мерила доба у коме је тај неко живео и делао. Свакако, како ћемо показати у наставку ове књиге, историјске вертикале су могуће, оне су у случају Арчибалда Рајса веома убедљиве, али то не сме да нас занесе да његово деловање и позиције идентификујемо у потпуности са савременим друштвеним контекстом. За друштвене промене, вредносне, политичке и моралне назоре и њихову еволуцију, век и нешто више, веома је дуг период.

Литература

- Антонић, С. (2021). *Искушења радикалног феминизма*, друго допуњено издање. Београд: Catena Mundi
- Баковић, Н. (2015). Источно од модерностичког раја. Српски 'увезени' антимодернизам у делима *Чујше, Срби!* Арчибалда Рајса и *Црнороски човјек* Герхарда Геземана. *Токови историје* (2), 73–100.
- Видаковић, Д. (2011). Суфражеткиње и покрет за женска права. *Essehist*, 3 (3), 68–72. <https://hrcak.srce.hr/184611>
- Марковић, Р. (2003). *Уставно право и политичке институције*. Београд: ИП Јустинијан
- Money, J. (1955). Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism: Psychologic findings, *Bulletin of the Johns Hopkins Hospital*, 96 (6), 253–264.
- Мос, М. (1981). *Социологија и антропологија*, књ. 1. Београд: Просвета
- Рајс, Р. А. (1928/1997). *Чујше, Срби!*, прир. М. Ф. Петровић, С. Бојковић. Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920 и потомака

- Petrović, J. R., Šuvaković, U. V., & Nikolić I. A. (2024). The Relationship between the Level of Religiousness of the Christian Orthodox Female Students of Teachers' Education Faculties in Serbia and Their Attitudes towards Orthodox-Moral Issues. *Religions*, 15 (7), 809. <https://doi.org/10.3390/rel15070809>
- Рајс, Р. А. (1920/2019). Прилог за реорганизацију полиције. У: И. Крстић Мистрићеловић, Р. Самарџић, Н. Кенш, А. Растовић (прир.), књ. 3, *Изабрана дела*. Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет
- Топаловић, М., Берић, Ј. (2023). Рудолф Арчибалд Рајс о српском друштву: да ли смо сачували себе? У: А. Лазаревић, Д. Радужко (прир.), *Арчибалд Рајс: животи, реч, наслеђе* (53–77). Београд: Институт за политичке студије. https://doi.org/10.18485/ips_rajs_zrn.2023.ch3

ГЛАВА 2

ДОПРИНОС АРЧИБАЛДА РАЈСА СОЦИОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА

Многи припадници „интелигенције“ би хладно жртвовали слободу, и ојстанака своје земље, ако би то њима лично било од користи.
(Рајс, 1997: 53)

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Као што је током рата, с великом прецизношћу, тачношћу и руковођен потребом да се сазна истина и победи правда, извештавао о злочинима који су били чињени над српским народом, тако је Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss)¹ пред крај живота осетио потребу да напише једну омању студију – свој политички тестамент, првенствено о моралном посртању политичке и интелектуалне елите новостворене државе, Краљевине СХС. Тако је настало дело *Чујте, Срби!* (*Ecoutez Serbes!*). Написано 1. јуна 1928. године, на његов захтев је објављено постхумно. Управо је тим својим делом и дао значајан допринос социолошком

¹ Рођен у месту Хехцбер (данас део Хаузаха), у немачкој провинцији Баден, 8. јула 1875, умро у Београду 7. августа 1929. године и сахрањен уз државне почасте на Топчидерском гробљу. По његовој жељи, срце му је смештено у урну у капели на Кајмакчалану, док га бугарски окупатор није уништио.

проучавању међуратног југословенског друштва, и то са аспекта већег броја примењених и посебних социологија: криминологије, политичке социологије, социологије елита, социологије образовања и васпитања, социологије религије, али и проучавања општесоциолошких питања у која свакако спада проблем друштвене стратификације. Светлост дана *in integrum* на српском језику ово дело је угледало тек у трећој, Савезној Републици Југославији, 1997. године, непуних седам деценија након што је настало.

Упркос релативно дугом протоку времена, у коме је дошло до великих друштвених ломова у нашој земљи – од монархије постала је република, од буржоаске демократије прешла је пут преко етатистичког и самоуправног социјализма до транзиционог реуспостављања грађанског друштва, југословенска територија је најпре смањена, па потом сведена само на Србију, чијој територији такође прети смањивање, стратификацијски је друштво од сељачког постало новоиндустријализовано па потом дезиндустријализовано, итд. – актуелност Рајсових ондашњих налаза је очита. У тексту који следи, покушаћемо да укажемо на елементе Рајсовог трајног доприноса развоју наше социологије на темељу његових социолошких проучавања српског међуратног друштва.

2. РАЈСОВО ИСТРАЖИВАЊЕ ДРУШТВЕНЕ СТРАТИФИКАЦИЈЕ

У својој књизи *Чујше, Срби!*, Рајс се посебно бави положајем, с мање или више пажње, четири друштвена слоја ондашњег српског друштва²: сељаштвом, интелигенци-

² Књига *Чујше, Срби!* односи се на период 1918–1928, дакле на прву деценију постојања заједничке јужнословенске државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, његова истраживања, закључци и поруке везују се искључиво за српско друштво и Србе као нацију. Вероватно разлог треба тражити у његовој идентификацији са српском војском са којом је провео четири ратне године и ушао у ослобођени Београд.

јом, чиновништвом (бирографијом) и учесницима рата (првенствено ратним војним инвалидима, али и ратним официрима и војницима).

Бавећи се структуром тадашњег друштва, он констатује како је оно „срећом“ доминантно сељачко. Српском сељаку Рајс приписује највеће врлине које могу красити један народ: честитост, поштење, истински патриотизам, гостољубивост, демократичност, хуманост и понос (Рајс, 1997: 30–33). Међутим, он указује и на мане српског сељака, међу које на прво место ставља нерад. „Често одлажете за сутра, чак и за прекосутра, оно што бисте могли да урадите данас.“ Истиче да су многе њиве запарљожене, необрађене, а да су оне „савршено обрадиве, понекад чак и изванредне површине“ (Исто: 33). Када се земља обрађује, не примењују се савремене агротехничке мере, које би донеле значајно веће приносе. Рајс констатује да српски сељак, као изговор за такво понашање, користи „традицију“. Швајцарац не само да указује на то како би примена у то време савремених и рационалних поступака у пољопривреди допринела вишим приносима на постојећим обрадивим површинама већ предлаже и вршење иригационих радова, на примеру београдског Макиша, за стварање нових, обрадивих површина, напомињући како би улагање у такве подухвате било финансијски исплативо.

Већ тада, јуна 1928. када је текст настао, Рајс је увиђао сву погубност миграција становништва из села у град и последично проузроковање недостатка радне снаге на селу, констатујући како је оно, „сем ретких изузетака, једно од најплоднијих и најнасељенијих у Европи“ (Исто: 34). Миграције из села у град објашњава тежњом за лакшим и удобнијим, чиновничким животом. Међутим, „недостатак радне енергије“, који је као српску народну карактеристику уочио, Рајс објашњава помоћу два фактора: друштвеноисторијског и плодности тла. Први фактор је чињеница вишевековне османлијске окупације, која је била изразљивачка по српског сељака толико да му је „и најжешћи рад мало користио. Од њега се богатио сам ваш угњетач“ (Исто: 35),

па је српски сељак научио да ради само онолико колико је неопходно. Фактор плодности земљишта је такође био од утицаја. Плодна земља је, уз веома мало рада, рађала оно што је неопходно за живот, па Рајс закључује: „Нисте хтели да радите више зато што би то користило само вашем тиранину ... кроз дуге векове навикли сте да радите мало и још нисте успели да раскинете са том навиком“ (Исто: 35).

И у погледу похлепе за новцем и „клањања богатству“, Швајцарац указује на јасну разлику између села и града. Швајцарац закључује да град губи „понос пред богатством, пред новцем“, док га село још увек чува, те да је сељак још увек неискварен и неподмитљив. Врлину гостољубивости он потврђује народном традицијом добродошлице свакоме ко у доброј вери у село дође, илуструјући то обичајем да се први комад божићног колача чува за путника-намерника.

„Интелигенцију“ – овај термин Рајс увек пише под наводницима – Швајцарац беспштедно критикује. Она је „сејачица раздора када треба сједињавати“ (Исто: 55). Сматра је кастом, „надуваном“, „кукавичком“, „неморалним бићем“, друштвеним слојем коме је новац – Бог пред којим клечи.

Шта Рајс замера српској „интелигенцији“? Пет крупних мана. Најпре, ксенофобију. Сматра да она није одлика читавог народа, који јесте „обазрив“ и „подозрив“ према странцима, али је и не види као ману, имајући у виду народно искуство са вишевековном окупацијом. Права ксенофобичност постоји код „интелигенције“, а порекло те особине је у љубомори „на од себе образованије, отменије и напредније странце“ (Исто: 39). Та љубомора и оспоравање свакога ко се „издигне изнад просека“ не односи се само на странце већ и на сународнике, пошто „отмено друштво“ свим силама поставља препреке „ономе ко се осмели и пожели да иступи из његових редова“. Стога, како указује аутор, „прави интелектуалци ове земље, а има их, и то много, не успевају у Србији, па обесхрабрани напуштају борбу“, а на места која би требало они да заузму долазе „медиокритети“ (Исто: 40).

Друга мана српске „интелигенције“ је „зачуђујућа површност. Људи виде само спољни сјај, а садржајем се не баве“. Ова површност се испољава како у „ропском праћењу“ моде, спортова и уметности, уз губљење из вида „да ће одећа кројена за А веома лоше стајати Б, и обрнуто“ (Исто: 41), тако и у бацању великих пара за куповину најновије научне опреме „да не би изгледали инфериорнији од цивилизованијих нација“, при чему ту научну опрему не знају да користе и препуштају је рђању услед неодржавања. Рајс примећује да се површност огледа и када је реч о универзитетском образовању које се своди на репродукцију чињеница наведених у скриптама, без студентовог похађања наставе. Рајс се пита „зар вредност универзитетске наставе није баш у томе што професор, наравно прави професор, преноси свој проблем размишљања, свој начин разматрања на ученика? Конкретне чињенице које професор излаже могу да се нађу у хиљадама књига, али начин на који их он обрађује и објашњава јесте јединствен и не може се заменити књигама“. Рајс даље истиче да се овако производи само лош стручни кадар за администрацију. Површност се огледа и код оних интелектуалаца које је држава стипендирала да се школују у иностранству. Рајс наводи објективне околности (оскудица, недостатак традиције у српској науци) које су те стипендисте спречавале да, осим „књишког знања“, „учењем“, „упијањем, понекад и без стварног разумевања“, дакле осим учења најнеопходнијег, посматрају и живот земље у којој су студирали, „а такво посматрање је један велики извор опште културе ... Суштинска природа земље у којој је тренутно живео остајала му је непозната и он је од свега тога запажао само површне појаве“ (Исто: 47). Међу изузетке од овог правила, Швајцарац убраја само „најдаровитије“, нпр. Слободана Јовановића и Јована Скерлића, који су „ипак успели, захваљујући изврским личним способностима и изванредној интелигенцији, да усвоје и садржај и његов дух“ (Исто: 47). По повратку са студија највећи број њих је себе сматрао супериорним, дајући себи „онај смешни заједнички назив ‘интелигенција’“, називајући оне друге,

без универзитетске дипломе, „сељацима“. Рајс указује на то да ти српски стипендисти, уз ретке изузетке, нису увиђали да се истинска интелигенција не стиче са универзитетском дипломом, већ да је она „природан дар и проистиче и из духа и из срца“, наглашавајући како обичан сељак може бити интелигентнији од универзитетског професора „са пола туцета диплома“ (Исто: 48).

Трећа мана интелигенције је – мањак патриотизма. Заправо, у Рајсовој градацији, ово је њена најкрупнија мана. Главни задатак овог слоја, по избијању Првог светског рата, био је „да на сигурно смести своје припаднике“. Рајс се веома критички односи према онима који су све време рата проводили у иностранству, уместо да се са својим народом, с пушком у руци, боре за слободу Србије. Оправдање да ће они бити на услузи земљи када јој буду потребнији, када се рат оконча, Рајс одбија, сматрајући га „рђавим изговором“, наглашавајући да „прави народ добро зна да онај који ништа није дао за отаџбину нема никаква права на њу“ (Исто: 49). Указујући на изузетке, којих је било међу професорима универзитета, лекарима, адвокатима, гимназијским професорима итд., Рајс констатује како се они „нису превише дичили припадношћу ‘интелигенцији’“. Једноставно, звали су се родољубима. Надувана ‘интелигенција’ се током рата истицала кукавичлуком, а што је још горе, неки интелектуалци су искористили недаће свог народа за лично богаћење“ (Исто: 50). По окончању рата, „интелигенција“ се враћа у земљу и тежи да управља свим пословима. Рајс констатује да сељаци, који су чинили већину становништва, нису за њих ништа значили, док су војници, „творци победе, за њих били ‘простаци’, добри да млате непријатеља и гину, и ни за шта друго“ (Исто: 52).

Четврта мана интелигенције јесте њена похлепа за новцем. Рајс каже да „Краљ новац господари вашом интелигенцијом ... Част је непозната вредност вашој ‘интелигенцији’“ (Исто: 53).

Пета мана је њено дивљење сили, које Рајс илуструје брзим мирењем са Немцима, тек по окончању рата, док

се према оним народима који су показивали симпатије за српски народ током рата, успоставља дистанца.

Пишући о чиновништву у новоствореној Краљевини СХС, Рајс заправо отвара питање тзв. чиновничке корупције. Указује на постојање чиновничке лењости и нерада, али и на бирократски поступак пријема у чиновничку службу. Као пример наводи полицију за пријем у коју се тражи да је кандидат правник и, према Рајсовим речима, „да је правилно политички обојен“ (Исто: 43). Слаб материјални положај овог слоја и негативни примери који долазе са врха пирамиде управе, према његовом суду, неки су од разлога толике раширености овог облика корупције.

У књизи *Чујте, Срби!*, аутор не испушта прилику да се осврне и на друштвени положај ратних војних инвалида, констатујући како је Краљевина СХС од свих земаља које су учествовале у рату та која се према њима најгоре односи. Правећи поређење са статусом бивших министара „који нису ништа учинили за отаџбину, већ обилато напунили џепове“, Рајс констатује да се држава понаша тако да јој ратни инвалиди „могу умирати од глади“³. Сличан је статус и официра и војника „који нису штедели крв и здравље да бисте ви били слободни“. Он истиче како су најзаслужнији официри пензионисани, а да им у цивилиству није пронађен посао од којег би могли да издржавају своје породице, те да се слично поступило и са војницима (Исто: 37), при чему износи посебну замерку на то што у Београду, ни деценију после ослобођења, није бар подигнут споменик, белег, „који би чувао сећање на жртву оних који су вас ослободили“ (Исто: 36).

³ Социолошке податке о небризи државе према овом слоју, заслужном за слободу земље, можемо наћи и у приповеци Лазе Лазаревића „Све ће то народ позлатити“, насталој неколико деценија пре него што је Рајс написао своје дело. Заједничко је да ни Краљевина СХС, баш као ни Краљевина Србија, нису имале смисла да се одуже онима који су крв проливали штитећи слободу земље. В. Марјановић (2023).

3. ДОПРИНОС АРЧИБАЛДА РАЈСА РАЗВОЈУ ПРИМЕЊЕНИХ И ПОСЕБНИХ СОЦИОЛОГИЈА У СРБИЈИ

Рајсов научни, социолошки допринос, осим у погледу истраживања наведених друштвених слојева, јесте и у подручју криминологије, политичке социологије, социологије елита и, у мањој мери, социологије религије. У својој студији *Чујте, Срби!* првенствено се бави питањима социјално-политичке патологије која је најчвршће везана за страначку патологију иако је то, разуме се, шири појам који се не може свести само на њу. Ипак, најзначајнији видови социјално-политичке патологије спадају у домен партијске патологије под којом разумемо „системску, партијску корупцију, широко распрострањену у првој југословенској држави. Овај се појам, међутим, не може свести само на системску, партијску корупцију, већ он обухвата и све оно деловање и поступке политичких партија, који су усмерени на елиминисање политичких противника из политичког живота, а да се за то не користе политичка, већ нека друга средства (нпр. политичка убиства, основане претње по интегритет личности и имовине, злоупотреба јавне власти зарад онемогућавања политичке утакмице и сл.), као и настојање партија да обезбеде најстрожу, беспоговорну, дисциплину у спровођењу страначких одлука, а што опет доводи у питање институцију слободног мандата као темеља парламентарне демократије“ (Шуваковић, 2011: 560).

На које социјално-политичке патолошке појаве Рајс указује? На странчарење, кронизам, стварање партијске полиције и настанак, савременим социолошким речником речено, феномена „системске корупције“ и „заробљене државе“.

Проблем „странчарења“ и последица које страначка острашћеност носи, у центру је Рајсовог бављења питањима која спадају у домен политичке социологије. Он има и термин, који користи искључиво у пежоративном значењу, „политичари-странчари“, правећи тако јасну разлику од

„политичара-државника“. Та разлика се огледа у томе што је страначка острашћеност код првих узрокована лукративним разлозима, о којима Швајцарац с презиром пише: „Сада имате професионалне политичаре који на томе зарађују за живот. Ма шта ја то говорим – они згрћу богатство. Ако сте пре рата и имали политичаре који су, у свом већ странчарењем искривљеном духовном склопу, имали у виду само оно што су сматрали добрим за земљу, парламент вам је већ био преплављен људима који су само тражили личну корист у тим политичким страстима“ (Рајс, 1997: 58). Такви „политичари-странчари“, који су током рата побегли од обавезе да бране земљу, „наставили [су] страначке свађе у земљама у којима су нашли уточиште“ (Исто: 60).

Несумњиво је партијски критеријум тај који је најизраженији облик кронизма. И првенствено на њега Рајс упире прстом, повезујући ове две појаве: странчарење и кронизам. „А, на несрећу, политичари су вам свемоћни. Политика се меша у све и свуда управља. Укаже ли се неко место у власти, било оно важно или осредње, свеједно, о избору не одлучују заслуге кандидата, већ политичке везе. Може он бити и највећа незналица, најнечаснији човек, ако је ‘штићеник’ политичара-странчара странке на власти, победиће и човека најквалификованијег и у стручном и у моралном погледу“ (Исто: 64). У погледу Рајсовог доприноса политичкој социологији, још је свакако значајна његова критика парламентаризма, за који каже да је „застарео, труп“, те је стога идеалан за остваривање личних амбиција. Улазећи у само средиште проблема – власт партија над посланицима – Рајс наглашава како је после избора посланик „опуномоћеник свих бирача свог краја и, као такав, мора да штити интересе свих, а не само оних који су му дали глас. Он сме да има само једног шефа који му наређује: тај шеф му је властита савест“ (Исто: 66). Међутим, настанак и развој савременог парламентаризма водили су к томе да су се „посланици груписали према свом поимању дужности и потреба државе. Те групације су образовале политичке странке које ниједан устав – а устав је основа државе – не

познаје“ (Исто: 67). Овде треба истаћи да је Рајс у погледу уставно-правног положаја партија у праву. У време када је текст *Чујте, Срби!* настао, ни у важећем Видовданском уставу Краљевине СХС, нити у ма ком другом уставу који је пре њега имала Краљевина Србија, нису се помињале политичке партије⁴. Положај партија био је регулисан законима, који су се мењали, како се мењала политичка клима у земљи, па су и партије подвргаване оштријем или либералнијем законском третману (Шуваковић, 2010: 317–332). Међутим, захваљујући њиховој посредничкој улози у изборном процесу у масовном друштву, настала је ситуација на коју Рајс указује – „сви парламентарци, или скоро сви, данас припадају политичким странкама, па су оне постале крајње моћне. Оне су пре свега завеле гвоздену дисциплину у своје чланство како би га држале у шакама. Ниједан једини посланик, који припада некој странци, не сме да гласа онако како му налаже савест. Глас му одређује странка, а странка има у виду само једно: да се одржи на власти ако је има, или да до ње дође ако је нема. Ниједан министар не може да изврши неку реформу коју сматра неопходном ако му то не одобри странка. Странка има председника, који, често, има много више стварне власти од самог шефа државе“ (Рајс, 1997: 67; в. и Храбак, 2003: 124). Консеквенца је да страначки интерес претеже приликом изгласавања закона и доношења политичких одлука над свим другим интересима, нарочито над општим интересом. „Вође политичких странака су постали прави диктатори, али уместо једног њихова земља их има колико има и политичких странака“ (Рајс, 1997: 68). У вези са парламентаризмом, кога не сматра изразом демократског начела, он говори и о пропасти идеје о општем праву гласа, тог „великог принципа“, до чега је дошло због политичке

⁴ У српску уставност политичке странке улазе тек с доношењем Устава Републике Србије 1990. године, док у југословенску нешто раније – доношењем Октоисаног устава 1931. године, забрањује се удруживање „на верској или племенској или регионалној основи у партијско-политичке сврхе“ (чл. 13). В. Шуваковић (2007: 123–124).

праксе куповине гласова, лажних изборних обећања „брда и долина“ или злоупотребе полиције која се користи и „силом, хапшењима и свим другим облицима злостављања“ како би наметнула избор кандидата владајуће странке, чиме се опет враћа на криминолошко подручје (Исто: 69). Зато се он и залаже за увођење специфичног система власти, који би се заснивао на комбинацији корпоративног и технократског принципа (Исто: 69–72, 113⁵). Он сматра да у Краљевини СХС постоји „партијска диктатура“ и зато се залаже за нови облик организације власти у коме би скупштина – као одраз компромитованог демократског начела – била замењена „управним одбором“ – по угледу на организацију индустријског предузећа. Рајс је свестан да ће такав његов предлог бити дочекан „на нож“, као негирање демократије, али поставља и питање: „Јадни моји пријатељи, зар заиста мислите да је садашњи систем демократски? ... Ако сте искрени према себи, ви добро осећате да се реч ‘демократија’ изузетно злоупотребљава ... истинску демократију ће сигурно много боље обезбеђивати савет од 25 најмудријих људи нације, него Скупштина коју је напунило 300 неких лудака, скоројевића, мутивода, себичњака и подмићивача“ (Исто: 72). Он предлаже да тај Савет носи име Административни савет, Државни савет, Сенат и сл., да садржи не више од 25 чланова, због поштовања начела ефикасности, те да га сачињавају „најбоље главе нације које су, истовремено, поштени родољуби“. У њега би ушли „представници свих делатности у земљи: сељак, радник, газда, индустријалац, занатлија послодавац, представник слободних професија, научни радник, банкар, трговац, војник итд.“ (Исто: 71). Овај Савет би заменио „покојну Скупштину“ (Исто: 70) у њеним функцијама. То је корпоративни елемент његовог предлога промене државне организације власти. Што се министара тиче, они би били најбољи у својој струци, експерти, технократе, и

⁵ Приређивачи дела *Чујше, Срби!* (1997), према концепцији Р. А. Рајса из 1928. године, израдили су Шему организације државне власти Краљевине СХС (нап. У. Ш.).

по угледу на индустрију, могли би да врше своју дужност без ограничења, осим ако прекрше неки закон. „Биће то, дакле, крај оној ‘министарској одговорности’ коју би боље било назвати ‘одговорношћу политичких странака’“ (Исто: 70). Према његовом схватању, тиме би се остварило начело ефикасности, и истовремено избегло стање у коме је „крај и оном лудилу измишљања министара када поп постаје министар саобраћаја како би покретао локомотиве уз помоћ Свете Марије и гурао вагоне заједно са Светим Духом, или, пак, лекар-дентиста министар пошта као би лечио зупце изнад вињета на поштанским маркама“ (Исто: 70). Наравно, на челу државе би се и даље налазио краљ. Овде треба приметити да Рајсова идеја-водиља у предлагању корпоративно-технократског начина организације власти није била првенствено заснована на идеји рационализације (начелу ефикасности), већ на његовом генерално негативном ставу према политичким партијама, за које сматра да су извор системске корупције. На овај начин он покушава да томе стане на пут.

Рајс је потпуно на свом, криминолошком, научном пољу када пише о сазнању о полицији свога доба, указујући чак и на криминално понашање појединих полицајаца, посебно када је реч о подручју јужне Србије⁶. Можда би неко и био спреман да каже како су његови закључци о партијизацији полиције и о криминалном понашању у појединим крајевима Краљевине СХС и превише импресионистички, да је логички неисправан закључак заснован на *pars pro toto*, али постоји релевантна историјска грађа првог реда која у потпуности потврђује Рајсове закључке (в. нпр. Храбак, 1971: 213–233). При свему томе, никако не треба сметнути с ума да овај увид у стање полиције, посебно у одређеним крајевима, не врши лаик, већ криминалиста и криминолог светског гласа, који веома добро зна какав је значај постојања од партија независне полиције.

⁶ Оно је покривало територију данашње Македоније и АП Косово и Метохија.

Он се посебно бави и питањима „системске корупције“ и феноменом „заробљене државе“, иако наравно не користи ове појмове, који су настали касније. Швајцарац најпре каже да је борба за власт тадашњих политичара била усмерена, пре свега, на задовољавање њиховог интереса за личним богаћењем, закључујући да пут до богатства води преко министарског портфеља. Корупционаши нису само министри већ и „политичари-посланици који следе њихов пример. Међу њима бесни најсрамнија корупција, а одакле је захватила функционере који зависе од политичара“ (Рајс, 1997: 62–63). Међутим, Рајс примећује да „вукови не једу једни друге“, па због свеопштег учешћа у корупцији и афера које су с тим у вези у јавности избијале, никада нико није одговарао.

У мањој мери, али ипак значајан, јесте и његов допринос социологији религије. Наиме, Рајс уочава неколико карактеристика „исповедања вере“ у Срба. Прво, Срби нису религиозни, не прихватају Бога „какав је у Библији“, нити иду редовно на црквене службе, поготову не мушкарци; друго, своју религију трансформисали су у „народну цркву, боље рећи у народну традицију“, додавањем култу својих националних јунака и светитељских обележја, а с циљем очувања патриотизма. Рајс каже да српски „бог“ носи оклоп и браду Краљевића Марка, шајкачу вашег ратника са Цера и Јадра, Кајмакчалана и Доброг поља. Попови вам нису били нити јесу црквени људи, већ ватрени родољуби са свим врлинама и манама вашег народа“; треће, Швајцарац уочава да чак и онај Србин који се „хвалише да га је ‘баш брига и за попа и за његова посла“; упали свећу испред иконостаса, или се прекрсти када га нешто погоди (Исто: 31–32). Као у каквом крокију, Швајцарац је оцртао однос Србина према вери, у трећој деценији прошлог века, који, судећи према емпиријским налазима, ни данас није битно промењен (Петровић, Шуваковић, 2011: 102–103).

4. РАЈСОВ СОЦИОЛОШКИ ПОРТРЕТ МЕЋУРАТНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА

Својим делом *Чујте, Срби!* Арчибалд Рајс не само да је упутио моралну опомену пријатељском српском народу, са којим је постао „сабрат по оружју“, а Краљевину СХС третирао као „нову домовину“, већ је истовремено вештом руком и научном прецизношћу универзитетског професора и научника израдио изванредну студију о социјалној стратификацији тадашњег српског друштва, али и социјално-политичким патолошким појавама у тадашњем југословенском друштву, доприносећи развоју одговарајућих социолошких дисциплина.

Рајсов допринос српској међуратној социологији није на време уочен, барем из четири разлога. Први је у чињеници да је његово дело, којим он у највећој мери пружа такав допринос, *Чујте, Срби!*, објављено постхумно, и то непуних седам деценија по пищевој смрти. Неки његови ставови су, сасвим је извесно, били препрека да дело угледа светлост дана раније⁷. Други разлог је то што је његово дело ишчитавано више као политички тестамент, као врста моралног прекора савременицима, без упуштања у детаље његових порука, запажања и аналитички изведених закључака, а поготово без идеје да се, коришћењем сазнања и других наука, првенствено историје, ти закључци научно провере. Трећи разлог је у томе што је и данас, као и у Рајсово доба, опортунизам и конформизам присутан код великог броја интелектуалаца – при чему појам интелектуалац овде користимо врло условно, будући да стварни интелектуалац увек мора имати критички приступ свему, укључујући и према друштвеним појавама и процесима, јер је та критичност

⁷ На пример, објављивање текста у коме стоји следећа реченица: „Иако је смрт страшно косила њене редове, омладина је била пресрећна јер је назирала ослобођење Македоније, те древне српске земље“, било је потпуно незамисливо у Титовој Југославији, а и данас би код једног дела мондијалистички оријентисаних интелектуалаца изазвало макар отпужбу за великосрпство и шовинизам, само да Рајс игром случаја није био по рођењу Немац, а по држављанству Швајцарац.

заправо *differentia specifica* по којој се интелектуалац разликује од стручњака, експерта који примењује важећа и прихваћена знања не доводећи их у сумњу – па стога они нису показивали спремност да направе аналогију са стањем српског друштва из периода 1918–1928, како га Рајс описује, и оним у којем се оно данас налази. Четврти разлог је последица струковног себичлука. Рајс је увек третиран као криминалиста и криминолог, при чему је у оквирима академских расправа довођено у питање да је криминологија једна од примењених социологија. У Рајсовом случају ово се одразило тако да је потпуно превиђан његов социолошки допринос, који је осим у области криминологије, пружио и у истраживању друштвене стратификације, политичкој социологији, социологији елита и социологији религије.

У чему се састоји Рајсов социолошки допринос проучавањима српског међуратног друштва?

Најпре, у анализи неколико значајних друштвених слојева: сељаштва, интелигенције, бирократије и учесника ратова.

Када је о сељаштву реч, Рајс указује на његову бројчану надмоћ у структури становништва тадашње државе, што потврђују и статистички подаци: 86% укупног становништва 1921. чинили су сељаци (Антонић, 2009: 12). Швајцарац истиче три значајне тенденције српског села, које су се продужиле све до данашњих дана, чиме даје и допринос социологији села као посебној социолошкој дисциплини. Те тенденције су: необрађеност или недовољна обрађеност плодних и квалитетним земљиштем покривених великих парцела; непримењивање савремених агротехничких мера за повећавање пољопривредних приноса на постојећем пољопривредном земљишту (ово је место, можда и једино у читавој књизи, где он, иако без сумње наклоњен српском сељаку, упућује прекор због његовог позивања на „традицију“ код начина обраде земље) и изостанак иригационих мера за стварање новог земљишта намењеног пољопривредној производњи; учовање већ тада присутних масовних миграција из села у град, што води депопулацији села и дефициту

радне снаге за бављење пољопривредном производњом. Све ове тенденције, које је он уочио 1928, настављене су до данашњег дана, при чему су неке од њих и интензивирани (нпр. депопулација села и миграције у градове). Осим тога, он указује – можда и помало конзервативно, али свакако добронамерно – на недостатке школске политике, који се лоше одражавају на село: сматра да је уместо што је сваки градић добио гимназију, а мноштву омладине омогућено да студира бесплатно, требало раширити систем основних и пољопривредних школа пошто је 1921. године 55% становништва било неписмено (Исто: 12), а пољопривреда чинила основну производну делатност. Слично становиште ће, много деценија касније, заступати и академик Радомир Лукић (1997: 183–185).

У погледу интелигенције, изузев што сам термин за овај слој сматра неодговарајућим, Рајс указује и на његову хетерогеност: осим што га чине изврсни интелектуалци, школовани у иностранству или у самој Србији, у њега се „гурају“ сви они који имају факултетску диплому. Многи од њих су потпуно неспособни за критичко мишљење, поседују само репродуктивно знање које нису у стању ни да примене по завршеним студијама. Овај друштвени слој такође пати од дефицита патриотизма, будући да „премнога универзитетлија“ није делило судбину свога народа током рата, већ су били збринуте у иностранству, чему Рајс упућује најстрожи морални прекор. Неки од наших историчара ово не сматрају моралним преступом интелигенције, већ напротив, прихватају образложење да је тиме она спасена од ратног страдања, уз служење отаџбини на други начин. Тако Љ. Трговчевић истиче да је „захваљујући Пашићевом разумевању, већина интелигенције била повучена из војске“ (1986: 98) и да је у иностранству ангажована на пропагандно-политичким задацима и школовању српске омладине (Исто: 100). Ипак, слажу се Рајс и Љ. Трговчевић, било је и оних интелектуалаца који су читав рат провели са војском, у одбрани отаџбине. И мада се у теорији (и пракси) сматра да је врхунски чин патриотизма сваког човека одбрана

домовине с оружјем у руци, не може се порећи да је и ангажман у наведене сврхе – под условом да је плански и да није израз личног кукавичлука – користан за државу. Овде се, међутим, неминовно намеће паралела са понашањем овог истог друштвеног слоја у последњој деценији 20. века. Током два светска рата остало је незабележено, али је у периоду који апострофирамо остало упамћено да групе или појединци, високообразовани, не само да нису с пушком бранили земљу и народ, не само да нису учествовали у пропаганди у корист сопствене земље, већ су јавно упућивали позиве тзв. међународној заједници да уведе санкције против Србије (в. Аврамовић, 2012: 55–58), НАТО-у да бомбардује Србију, односно да са бомбардовањем, када је оно започело, настави све док се не промени власт, сваљујући на Србе и Србију сву кривицу за збивања на бившим југословенским просторима (в. Радојичић, 2009: 57–59; Аврамовић, 2009; Антонић, 2011) и певајући тужбалице зашто Србија није због тих наводних „злочина“ осуђена за „геноцид“ (sic!) (в. Аврамовић, 2012: 19–20). Може ли се упоредити количина дефицита патриотизма код дела интелигенције из Рајсовог и савременог доба?! Конформизам, опортунизам и поклонички однос према „краљу новцу“, као и дивљење сили, битне су одлике овог слоја, који се у социолошким студијама одувек проучавао као део „друштвене елите“, те отуда његова истраживања друштвеног положаја интелигенције и професионалних политичара спадају и у домен социологије елита. Он говори и о споју ова два слоја преко универзитетских професора „који нису изабрали тај позив подстакнути занимањем за науку, већ да би постали посланици, касније министри“ (Рајс, 1997: 86). Рајс иде у својој социолошкој анализи морала интелигенције веома дубоко, указујући и на њену спрегу са ондашњим тајкунима или, тадашњом терминологијом, ратним профитерима. Повлачећи поново социолошку и историјску паралелу, морамо се упитати колико је припадника интелигенције, узмимо период од краја Другог светског рата до данас, стављало властима на услугу своје

потенцијале, правећи компромисе и отупљујући друштвену критику, зарад добијања разних друштвених награда и признања (в. Немањић, 2011: 79–106)⁸? У последње две деценије транзиције економско-идеолошка функција награда је дошла до пуног изражаја, као и разне друге синекуре, стипендије и сл., које су установљавали тајкуни, домаћи и међународни „филантропи“ купујући за новац сопствену славу на рачун онога коме је награда или стипендија додељена, а који ставља своја знања и друштвени утицај на располагање онима који лажне и стране вредности намећу српском друштву⁹. И као пре осам и по деценија, и данас нам се дешава да млади одлазе у иностранство, на школовање, а да се мањи број враћа у земљу, поново носећи у својој свести само знања, чињенице, и то претежно техничке, а не и дух просвећености држава у којима су се школовали. Јер тај дух тих држава никада не гази по својој националној историји и достојанству, већ је негује с највећим поносом. Не због „робовања прошлости“, како неки данас воле да кажу, већ због тога што је „свака друштвена појава, чак кад изгледа

⁸ М. Немањић је истраживао додељивање књижевних награда у социјалистичкој Србији, установивши четири функције тих награда: друштвену, економску, естетску и идеолошку. „По правилу, када је ова функција доминантна, кандидатура за књижевну награду подразумева сагласност идеолошких ставова аутора са основном идеолошким оријентацијом друштва, односно кореспондентност основних идеолошких премиса књижевног дела са општеприхваћеним вредностима владајуће идеологије“ (2011: 80–81). Данас су ове награде добиле наглашено економски значај – установљене су националне пензије за уметнике, а свакако је за добијање таквог бенефита идеолошка препорука од посебног значаја. Такве награде не постоје за научне раднике, али то није спречило да идеолошки подобан научни радник добије националну пензију у Србији, из области уметности, иако као универзитетски професор још увек није пензионисан у суседној држави, Црној Гори.

⁹ Зар ико мисли да ће бројни српски „бесмртници“ остати упамћени по додели награде „Карић фондације“ или је, заправо, таквим поступцима породица Карић настојала да задобије утицај међу водећим српским интелектуалцима, при чему то настојање и није било неуспешно? Најбруталније је овакав однос изразио Џорџ Сорос (George Soros) који пише како је поделио по 500 америчких долара за 35.000 совјетских научника од чега је сваки од њих „могао да живи годину дана ... ни они, ни друштво то нису заборавили“ (2002: 46–47).

нова и револуционарна ... увек крцата прошлости. Она је плод временски најудаљенијих околности и многоструких веза у историји и географији. Никада је, ни највећим апстраховањем, не треба потпуно одвојити ни од локалне боје ни од историјске подлоге“ (Мос, 1981: 258).

Поређења са резултатима Рајсових опсервација и данашњим стањем могуће је правити и када се ради о бирократији и односу државе према учесницима ратова. Тако је Швајцарац још у то доба указивао на постојање „чиновничке корупције“, говорећи да је она зло, али мање од политичке корупције, која је већ тада била широко раширена и имала системске карактеристике. Заштиту чиновницима за њихове нечасне поступке пружали су, како онда, тако и данас, „политичари-странчари“, пошто су у чиновницима имали заштитнике у својим шефовима којима су служили за пропагирање њихових партија којих су и сами били чланови (па и неколико партија истовремено, како пише Рајс, готово као да гледа истоветну појаву у савремености). С друге стране, они који су крварили за ослобођење земље – ратни војни инвалиди, пензионисани официри и војници – потпуно су заборављени и живе на ивици сиромаштва. Није ли их иста судбина задесила и данас (Марковић Савић, 2023)? И још гора, пошто у Рајсово време није било тзв. хашког трибунала, да суди краљу Петру, регенту Александру и српским војводама за злочин одбране земље, а данас је та „институција“ извршила свој задатак осудивши читав српски политички, војни и полицијски врх из периода 1990–2000, притом ослобађајући чак и непосредне извршиоце злочина над Србима (нпр. случај Харадинај).

Како смо већ истакли, Рајсов допринос је најзначајнији у области политичке социологије, криминологије и, у мањем обиму, социологије религије, који смо већ довољно нагласили.

Тешко је, а рекли бисмо и непотребно, прецизно разграничавање у погледу тога на ком подручју социологије су нека од Рајсових разматрања: да ли на подручју политичке социологије, да ли на подручју криминологије. Извесно

је да његова разматрања недостатака парламентаризма и предлог корпоративно-технократског начела организовања врховних органа законодавне и извршне власти спадају у домен политичке социологије, као што ту спадају и сва разматрања везана за статус партија у друштву, њихов политички утицај, па и социјално-политичке патолошке појаве какве су странчарење, кронизам и стварање партијске полиције. С друге стране, његова истраживања у погледу друштвених узрока и раширености корупције, као и проучавања и подаци до којих је дошао у вези са чињењем партијско-политички мотивисаних тешких кривичних дела (незаконита хапшења, отмице, политичка убиства, изнуде и сл.), несумњиво спадају у његов допринос криминолошким изучавањима.

За разлику од Рајса, који странчарење приписује српском менталитету, Радомир Лукић сматра да је оно специфичност неких политичких партија као последица „ускости страначке политике“. „Од Острогорског до Де Гола сви који су писали о политичким странкама истичу да оне не доводе на власт људе државничких способности, јаког карактера и сл. него неке ситне политиканте, који се боре за уске страначке интересе и немају храбрости ни снаге да интересе земље супротставе интересима странке“ (1995: 240). Но без обзира на то чега је последица странчарење, Рајсов закључак је исправан: оно води пропасти државе. И у погледу статуса партијских вођа и унутарпартијске (не)демократије, Рајсови закључци, изведени на примеру Краљевине СХС, потврђују оне које је извео Роберт Михелс (Robert Michels) у свом знаменитом делу 1911. године формулишући чувени „гвоздени закон олигархије“. „Организација је мајка *владавине изабраних* над бирачима, опуномоћеника над опуномоћитељима, делегираних над онима који их делегирају“ (1990: 318). Рајс, попут свог савременика Михелса, ово сматра основним социолошким законом коме се политичке странке безусловно подређују.

Иако се Рајс највише бави обликом кронизма заснованом на додељивању положаја по основу партијске

припадности, који је у политсоциолошком смислу и најраспрострањенији, овај појам је погрешно редуковати само на овај његов облик, како то чини Гредељ (2007: 261), већ се тим појмом обухватају и постављења иницирана на основу старих школских пријатељстава, заједничког одрастања, припадности масонским, ротаријанским и сличним ложама, у Србији специфично и кумства, „буразерства“, итд. (Шуваковић, 2011а: 60). Рајс о овоме и говори, наводећи пример високог полицијског службеника коме је кумство било главна „препука“ за напредовање у каријери.

Наравно, странчарење и кронизам су појаве које се делимично преплићу, при чему има, како смо већ навели, и облика кронизма који не спадају (искључиво) у странчарење. Није потребно ни наглашавати да сваком читаоцу дела Арчибалда Рајса, *Чујте, Срби!*, одмах навиру асоцијације и социолошке компарације са савременом друштвеном ситуацијом: партијизација читавог друштва, кронизми засновани на припадности истој генерацији и заједничкој школи (Антонић, 2010: 329–350), итд. Нажалост, стиче се закључак да Срби нису уочили све опасности по развој сопственог друштва, на које их је Рајс благовремено упозоравао.

Истраживање узрока и раширености корупционаштва спадају, свакако, у Рајсов допринос криминологији. Како само савремено звучи закључак да су се партије, иначе велики политички противници, у откривању корупције међусобно „добро чувале да не забразде дубоко, пошто су добро знале да корупција није апанажа једне странке него свих. Ваши политичари-странчари су, дакле, мирно могли и даље да се богате на рачун појединаца и државе. И грабили су обема рукама“ (Рајс, 1997: 63). Међу бројним корупционашким аферама које су, уз учешће истакнутих политичара, потресале прву југословенску државу, посебан значај има афера „Теокаревић“, 1924. године, у којој се пред оптужбом нашао један од најистакнутијих радикала др Лазар Марковић. Међутим, пошто се министарска одговорност утврђивала пред Народном скупштином, партија није дозволила да до судског процеса дође, те је

117 наспрам 67 посланика гласало да се против њега обустави судски поступак (Г. Антонић, 2006: 81–84). Иначе, сам Рајс посебно неколико страница посвећује корупционаштву Николе Пашића и његовог сина – Рада. Рајс, дакле, пише о „обичној“, „административној“ или „чиновничкој“ корупцији, али и о политичкој корупцији која је основа за постојање феномена „заробљене државе“, за који, на основу његових налаза можемо јасно констатовати да је постојао у првој југословенској држави, иако је сам тај термин новијег датума (Hellman, Jones, Kaufmann, 2000). Разлике у дескрипцији у односу на данашњу друштвену ситуацију у нашој земљи готово да нема, иако је прошло 84 године од писања Рајсовог рада. Ипак, данашњу Србију прецизније је карактерисати као „партијску државу“¹⁰, с обзиром на то да

¹⁰ Нука захтева прецизност, па се ми држимо тог начела. Краљевина СХС је била монархија, са краљем као битним елементом власти у чију су корист Видовданским уставом „битна обележја парламентарног режима негирана“ (Марковић, 2003: 133). Ако се, притом, има у виду податак да је од 23 владе, колико их је промењено од успостављања Краљевине СХС до завођења шестојануарске диктатуре, само две смењено вољом Народне скупштине, а све остале владаревом, онда би било исправније такву државу назвати „заробљеном“ него „партијском државом“, пошто је и краљ у свему томе имао своју улогу (в. Петрановић, 1988: 132). Сем тога постоје и историјски подаци о директном личном богаћењу самог краља Александра, за кога неки историчари изnose закључак како је баш он био „највећи корупционаш“ (Колунџић, 1968: 36). Несумњиво је да је Рајс конзервативац по опредељењу, што је видљиво из мноштва ставова изнетих у књизи *Чујте, Срби!*, од жала за нестанком традиционалне српске породице (в. *Политика*, 1921а), за коју каже да је опстајала све до Првог светског рата, при чему додајемо да је тај жал за нестанком патријархалне породице присутан и код оснивача социологије породице као дисциплине, до ставова према руским емигрантима – универзитетским професорима, према којима је, слободно се може рећи, испољио исту ону ману за коју је тврдио да је поседује српска интелигенција – љубомору. То опредељење, као и чињеница да је Рајс краља сматрао симболом нације, по нашем суду су произвели да он Александра не оптужи за лично богаћење и корупцију, иако се вероватно већ тада могао извести одговарајући закључак. Уосталом, он то и каже тврдећи да је народу „стало до заставе, која симболизује јединство земље, а та застава код вас јесте краљ“. Рајс не жели да каља заставу под којом је војевао! Сем тога, Рајс се дивео и краљу Петру, „његовој мудрости“, који као старац прелази Албанију и бодри своје војнике, и тадашњем регенту Александру и његовој одлучности у командовању армијом. Самом Рајсу је била част и то што је, сада већ краљ Александар, „одржао обећање са фронта“ и крстио

је странчарење данас на врхунцу, постоји „феудализација ресора“ управе кроз поделу „партијског плена“ (Пешић, 2007) заснованог на изборној снази чланица владине коалиције, корупционашке афере сустижу једна другу, при чему мало која добије судски епилог, партије на сва места доводе искључиво „своје људе“, тако да су и само запошљавање на неком слабо плаћеном послу, а поготову социјална проходност, потпуно онемогућени без партијске књижице. Када се уочи да је политичка репрезентација потпуно монополисана од стране парламентарних странака, да су посланици у пуној мери потчињени одлукама својих партијских олигархија, да су партије и финансиране из иностранства¹¹, а да је њихово финансирање уопште, као и изборних кампања појединачно, потпуно нетранспарентно (Милошевић, 2007: 29) – до бахатости у (не)подношењу извештаја о утрошку средстава и поред такве законске обавезе – онда постаје јасно да је на делу феномен „партијске државе“ у савременој Србији. Њега карактерише, баш како је и Рајс уочио на примеру политичке корупције, настојање партија да остваре апсолутни монопол у свим сегментима друштва, при чему је основна ствар да се заштити интерес сопствене странке.

Читајући данас Рајсово дело – ако занемаримо имена политичара која откривају период настанка – могли бисмо комотно помислити да је писано пре свега неколико година (Suvakovic, 2012). То довољно указује на то колико је он успешно извршио не само научну дескрипцију ондашњег српског друштва већ установио и основне тенденције

му кућу на Топчидеру – „Добро поље“ – изграђену у типично шумадијском стилу, чијем освећењу су, осим Александра, присуствовали и војвода Петар Бојовић, Коста Кумануди и Рајсови саборци са фронта (*Политика*, 19216).

¹¹ О томе сведоче странци, нпр. британски новинар Тим Маршал (Tim Marshall, 2002) али и некадашњи амерички амбасадор у СРЈ Виљем Монтгомери (William Montgomery, 2010). У својој књизи Смиља Аврамов то и документује (2005: 207). Како је текло финансирање из иностранства тадашње опозиције, на РТС-у су, поводом десетогодишњице смене власти, сведочили и сами лидери некадашњег ДОС-а: Велимир Илић (2010), који је признао да је лично преносио готовину из Будимпеште у својој јакни, и Небојша Човић, који је јавно изрекао како је то било „нелегално“.

његовог развоја и предвидео последице уколико се тим тенденцијама не стане на пут. У томе се састоји његов велики социолошки допринос.

Литература

- Аврамов, С. (2005). *Алтернативни модел светске заједнице: цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Нова Европа, Евро
- Аврамовић, З. (2009). *Родомрси (о једном делу српских политичара и интелектуалаца од 1990. до 2009)*. Београд: Институт за политичке студије
- Аврамовић, З. (2012). *Демократија и бомбардовање*. Београд: Просвета
- Антонић, Г. (2006). Афера Теокаревић. У: А. Булатовић, С. Кораћ (ур.). *Корупција и развој модерне српске државе* (81–84). Београд: Центар за менаџмент, Институт за криминолошка и социолошка истраживања
- Антонић, С. (2009). *Елита, праћанство и слаба држава: Србија после 2000*. Београд: Службени гласник
- Антонић, С. (2010). 'Мрежа школских другара' у политичкој елити Србије. *Национални интерес* (3), 329–350. <https://doi.org/10.22182/ni.932010.12>
- Антонић, С. (2011). *Вишијевска Србија*. Београд: Чигоја штампа
- Гредељ, С. (2007) Корупција. У: А. Мимица, М. Богдановић (прир.). *Социолошки речник* (260–261). Београд: Завод за уџбенике
- Илић, В. (2010), Ја се напакујем пун, *Радио-телефизија Србије*, 5. октобар. Доступно на: <http://www.youtube.com/watch?v=VmZ6NxrwGRc>
- Колунџић, З. (1968). *Политика и корупција у краљевској Југославији*. Загреб: Стварност
- Лукић, Р. Д. (1995). Политичке странке, *Сабрана дела, књ. 11*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ
- Лукић, Р. Д. (1997). *Друштво и сељаштво*, прир. Ђура Стевановић. Београд: Завод за социологију развоја села

- Марјановић, М. (2023). Идеолошка перспектива породице у приповетки Лазе К. Лазаревића „Све ће то народ позлатити“. *Култура* 181, 137–153. DOI: 10.5937/kultura2381137M
- Марковић, Р. (2003). *Уставно право и политичке институције*. Београд: ИП Јустинијан
- Марковић Савић, О. (2023). *Од заштитника до штићеника: социолошка студија о ратним ветеранима у Србији*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Маршал, Т. (2002). *Игра сенки: његовообарска смена власи у Србији*. Београд: Самиздат Б92
- Милошевић, З. (2007). Политичке странке и корупција, *Политичка ревија* (1), 24–38.
- Михајловић, Д. (2007). Бивши министар полиције покушаће да објасни политичку позадину атентата на премијера, *Вечерње новости*, 12. јул.
- Михелс, Р. (1990). *Социологија партија у сувременој демократији: исцртавања о олигархијским тенденцијама у живом скупу*. Загреб: Информатор, Факултет политичких наука
- Монтгомери, В. (2010). *Како овајце утихну – борба с демократском транзицијом: сећања последње америчке амбасадора у Југославији*. Београд: Дан Граф
- Мос, М. (1981). *Социологија и антропологија*. Београд: Просвета
- Немањић, М. (2011). *Књижевна култура у Србији: социолошки есеји и исцртавања (1975–2005)*. Београд: Драслар партнер
- Петрановић, Б. (1988). *Историја Југославије 1918–1988 I*. Београд: НОЛИТ
- Петровић, Ј., Шуваковић, У. (2011). Вредносни ставови студената Београдског универзитета: један од индикатора доминантног обрасца социјализације. *Социолошки годишњак* (6), 91–110. DOI: 10.5937/SocGod1106091P
- Пешић, В. (2007). Партијска држава као узрок корупције у Србији, *Република* 402–405 (1. април – 31. мај). Доступно на: <http://www.republika.co.rs/402-405/17.html>

- Политика (1921a). Задруга г. Рајса. *Полиџика*, 10. мај. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1921-05-10
- Политика (1921b). Вила „Добро поље“. *Полиџика*, 9. мај. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1921-05-09
- Радочић, М. (2009). *Историја у кривом ојлегалу: невладине организације у Србији и њихово интeрпретирање историје јужнословенске прошлости*. Београд: Институт за политичке студије
- Рајс, Р. А. (1997). *Чујте, Срби!* Прир. М. Ф. Петровић, С. Бојковић. Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака
- Сорос, Џ. (2002). *О глобализацији*. Београд: Самиздат Б92
- Трговчевић, Љ. (1986). *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, СКЗ
- Hellman, J. S., Jones, G., Kaufmann, D. (2000). *Seize the state, seize the day : state capture, corruption, and influence in transition*. Washington, DC : World Bank, World Bank Institute, Governance, Regulation, and Finance Division, Europe and Central Asia Region, Public Sector Group, European Bank for Reconstruction and Development, Office of the Chief Economist
- Храбак, Б. (1971). Један радикалски извештај о стању на Косову 1921. године. *Годишњак Архива Косова IV–V/1968–1969* (1971), 213–233
- Храбак, Б. (2003). *Демисије: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*. Београд: самиздат
- Шуваковић, У. (2007). Политичке партије у политичком систему конципираном доношењем Устава Републике Србије 2006. године. У: У. Шуваковић, М. Јовановић, Ж. Обрадовић (прир. и ур.). *Устав Републике Србије из 2006. – неки елементи нове политичке системе* (120–133). Београд: Институт за политичке студије, Трећи миленијум
- Шуваковић, У. (2010). Друштвене промене и регулисање положаја политичких партија у Краљевини Србији и прве

- две југословенске државе. *Српска политичка мисао* (3), 317–332. <https://doi.org/10.22182/spm.2932010.17>
- Шуваковић, У. (2011). Корупција и политичке странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. *НБП*, XVI (1), 57–68. Доступно на: http://www.kpu.edu.rs/cms/data/akademija/nbp/NBP_2011_1.pdf
- Шуваковић, У. (2011б). Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научном делу академика Богумила Храбака. У: Д. Маликовић, М. Атлагић, Д. Елезовић (ур.). *Живот и дело академика Богумила Храбака* (541–580). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Suvakovic, U. (2012). Topical Quality Of Archibald Reiss's Work 'Ecoutez, les Serbes!' At Present Day. In: G. Milosevic (ed.). *Archibald Reiss Days I* (167–178). Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies

ГЛАВА 3

АКТУЕЛНОСТ ДЕЛА АРЧИБАЛДА РАЈСА ЧУЈТЕ, СРБИ! У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

Доминација њолиџике чийшавим људским и народним живоџом, неморална, себична и сѣранчарска њолиџика, дуџа је и несрећна ѣтрадиција срѣске њолиџике од њочейка сѣварања модерне срѣске државе.

(Ћосић, 1997: 100)

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss) постао је „по оружју“ пријатељ српског народа. Научну каријеру је направио као криминолог на Универзитету у Лозани, где је постао редовни професор и стручњак светског гласа за ову област. Као таквог, Влада Краљевине Србије га позива 1914. да, у својству независног експерта из неутралне Швајцарске, документује аустроугарске, немачке и бугарске злочине над српским становништвом у Првом светском рату. Са српском војском је прешао Албанију, Солунски фронт, Кајмакчалан и ушао у ослобођени Београд. Његови извештаји, које је слао углавном швајцарском листу *Gazette*, утицали су на јавно мњење против немачке пропаганде о Србима као дивљем народу. По окончању Првог светског рата остаје да живи у Београду, сматрајући практично новостворену Краљевину СХС својом трећом домовином.

Пред крај живота осетио је потребу да напише омању студију о моралном посртању политичке и интелектуалне елите новостворе државе, о ономе што би спадало у домен социјалнополитичке патологије, системске и партијске корупције, странчарења и, савременом терминологијом речено, феномена „заробљене државе“. Тако је настало дело *Чујте, Срби!* (*Ecoutez Serbes!*), које представља Рајсов политички тестамент. Написано 1. јуна 1928. године, на његов захтев је објављено постхумно. У интегралној верзији¹ на српском језику угледало је светлост дана тек током постојања треће, Савезне Републике Југославије, 1997. године², непуних седам деценија након што је настало. Па, ипак, актуелност Рајсових ондашњих налаза је велика. Читањем студије не само да се стиче веродостојан утисак о пропадању тадашњег друштва, који поткрепују и касније настали радови из области историје, али и историјски извори првога реда, већ се нужно намеће паралела и са садашњим стањем ствари у српском друштву.

2. ЖИГОСАЊЕ СОЦИЈАЛНОПОЛИТИЧКИХ ПАТОЛОШКИХ ПОЈАВА У ДЕЛУ АРЧИБАЛДА РАЈСА ЧУЈТЕ, СРБИ!

Социјалнополитичка патологија је најчвршће везана за страначку патологију иако је то, разуме се, шири појам који

¹ Зденко Левентал је у књизи *Р. А. Рајс: Швајцарац на Кајмакчалану*, објављеној 1984. (Београд: Просвета, 1984) и 1993. (Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: „Ден Орфелин“) на српском, а 1992. на француској језику, публиковао делове овог рукописа. Књига је на француском објављена под називом *Rodolphe Archibald Reiss, criminaliste et moraliste de la Grande Guerre* (Lausanne: L'Age d'homme).

² То прво целовито издање на српском језику објавили су заједнички Дечије новине из Горњег Милановца, Музеј историје Србије и Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака, а приредили су га Милић Ф. Петровић и Слађана Бојковић, док је текст са француског оригинала, који је у поседу његових наследника, превео Драган Кобелић. Од тада је ова књига доживела велики број издања, укључујући и недавно аудио-издање у публикацији Службеног гласника (2011).

се не може свести само на њу. Ипак, најзначајнији видови социјалнополитичке патологије спадају у домен партијске патологије под којом разумемо не само системску корупцију већ и политичко насиље, као и стављање под власт партија читаве државе, коју партије користе као инструмент за спровођење својих ускопартијских интереса, што је све била карактеристика прве југословенске државе (в. Шуваковић, 2011: 5606).

Странчарење

Рајс се у читавом свом делу бави управо проблемом „странчарења“ или „партизанства“³ и последица које страначка острашћеност носи. Он има и термин, који користи искључиво у пејоративном значењу, „политичари-странчари“. Дакле, они се разликују од „политичара-државника“.⁴ Та разлика се огледа у страначкој острашћености али из лукративних разлога. Ради се о професионалним политичарима који „стварају занимање од искоришћавања ваше [српске, Рајс се у свом тексту директно обраћа српском народу, прим. У. Ш.] страначке политике, па сада имате професионалне политичаре који на томе зарађују за живот. Ма шта ја то говорим – они згрћу богатство“ (Рајс, 1997: 58). Дакле, Рајсова критика је усмерена на: а) професионализацију политичара, настанак занимања „политичар“, где се очитује његов идеализам и, истовремено, б) на злоупотребу чињенице да се неко бави политиком да би се тим путем обогатио.

³ Од *les partisans* (франц.) – присталице, обично у смислу присталице неке партије, политичке струје. У нашој старијој литератури се овај термин употребљавао, али се он избегава после Другог светског рата како не би долазило до терминолошког и појмовног мешања с називом Титове народноослободилачке антифашистичке војске.

⁴ И ово је вероватно утицај француског језика, који разликује *les politiciens* – политичари, странчари од *l'homme d'État* – државник, који то може да буде по функцији коју обавља (председник републике, премијер, министар) или по снази свог утицаја, чак и ако није на власти. У овом другом значењу, то је особа који се руководи државним интересима.

Рајс оштро критикује „политичаре-странчаре“ који су, побегавши од обавезе да бране Отаџбину, „наставили страначке свађе у земљама у којима су нашли уточиште“ (Исто: 60), чак покушавајући и да њега лично интригама дезавуишу због тога што је у Србију дошао на позив Николе Пашића – радикала. Исписујући ове реченице, Рајс као да је гледао како се понашају избегли политичари током Другог светског рата, мењајући стално саставе краљевске владе, иако без икаквог утицаја на стварна збивања у земљи.

И док Рајс странчарење приписује српском менталитету⁵, академик Лукић указује на то да се ради о карактеристици неких политичких партија, коју он одређује као „ускост страначке политике“ (1995: 240). Он критикује поступање партија које на власт доводе људе слабих моралних особина, али спремне да раде искључиво по партијским налозима јер немају „ни храбрости ни снаге да интересе земље супротставе интересима странке“ (Исто). Ми, овоме, ипак, додајемо да у кризним временима, на чело народа долазе лидери, иза којих стоје покрети који касније прерастају у политичке странке (Шуваковић, 2004: 196; Шуваковић, 2019). Лидере карактерише то да им је *patria* важнија него партија. Свакако, ниједан народни покрет није вечит, временом долази до издавајања различитих струја, које се формирају као различите партије. Међутим, у одређеном периоду покрет може да постане јединствен (док не оствари главни циљ), чак и да прерасте у свенародну партију⁶ (нпр. Конгресна партија у Индији у тренутку борбе за независност), али то не може предуго да траје. Нажалост, у данашњем свету често се суочавамо готово с исмевањем, ниподаштавањем таквих народних вођа, који се у језику политичких бирократа и технократа

⁵ Постоји једна досетка, која потврђује ово Рајсово становиште: „Два Србина – три партије.“ Ако се изврши увид у списак регистрованих политичких партија на подручју Србије, од обнове политичког плурализма 1989/1990. до данас, видеће се да је основано више стотина политичких партија. Само из једне, Демократске странке, произашло је двадесетак партија до краја 2024. године.

⁶ Овај тип странака треба разликовати од *catch-at-all party*.

називају *йойулисџима*. А *populus* (лат.) = *demos* (грч.), па се заиста поставља питање како неко може да прича како се залаже за демократију, а критикује оне који се ослањају на захтеве и интересе народа који предводе.

Било да је странчарење последица особености српског менталитета или ускости страначке политике неких партија, Рајс је извео тачан закључак: кадровска политика овако заснована резултира тиме да је „политички кадар кукаван“ (Рајс, 1997: 40).

Кронизам

Кронизам представља додељивање положаја на основу пријатељстава. У Великој Британији углавном је реч о пријатељствима из школских дана, са студија или из истог краја, док се у Србији осим по том основу, који се никако не може сматрати безначајним (Антонић, 2010), може уочити и додељивање положаја по „кумовској“, „буразерској“ основи, или на основу припадности масонским и ротаријанским организацијама (Шуваковић, 2011а: 60) и тако даље.

Ипак, несумњиво је да најизраженији облик кронизма – иако овај појам не треба само на то редуковати као што то чини Гредел – представља „привилеговање по страначкој припадности“ (2007: 261). Управо такву врсту кронизма жигоше Рајс у свом последњем обраћању Србима. Овде би свакако требало уврстити и непотизам, као посебан облик каријерног привилеговања по рођачкој основи. Рајс, уосталом, као „препоруку за напредовање у ондашњој полицији управо наводи кумство. Извесно је и то да и патронизам може да се повеже с кронизмом (в. Малуцков, 2018), те да је врло тешко направити јасну дистинкцију између ових социопатолошких појава. И непотизам и патронизам су, наравно, били присутни у Рајсово доба, као што су присутни и данас, а посебно међу неким, привилегованијим друштвеним слојевима: универзитетским професорима, лекарима, адвокатима (в. Лазић, 2020).

Посебно поглавље, у коме третира појаву кронизма код омладине, Рајс је насловио „Јурњава за функцијама“. Ту он указује на то да „млади оба пола јако добро знају да у вашој земљи није потребно никакво знање или способност да би неко постао чиновник, потребно је само да га погура неки посланик, министар или утицајан политичар-странчар. За ове су чиновници кадрови њихове бирачке војске и свеједно им је да ли они ваљано обављају посао за који их држава плаћа. Њима је стало да они раде као њихови изборни агенти. Међутим, број чиновника се до крајности увећао“ (Рајс, 1997: 81). Тим увећањем чиновништва Рајс објашњава и смањивање плата за бирократе, који то онда покушавају да надокнаде примањем мита. Политичари, како запажа Рајс, на то ћуте, „јер су купили изборног агента-чиновника том дозволом да прибавља новац свим средствима“. У вези са описаном појавом, Рајс не извлачи само закључак о потреби за борбу против чиновничке корупције. Он иде и даље и са морално-етичког становишта указује на то да опстанак таквог механизма квари српску омладину, пошто она настоји „да живи безбрижно са што је могуће мање рада“ (Исто: 82).

Странацка полиција

Рајс пише о томе како су политичари-странчари „у полицију поставили људе кажњаване због крађе и других злодела. Ваши полицајци су, посебно у јужној Србији, кради од народа и отимали новац. Пријавио сам то вашим властима, али ти полицајци-злочинци, који су истовремено били и странчари, нису били кажњени, а мене су толико извређали да сам био принуђен да поднесем оставку... добри полицајци немају никаквог утицаја у вашем Министарству унутрашњих дела. Тамо газдују партијци, често врло непоштени“ (Исто: 65).

О лошем стању у полицији, о коме Рајс пише, могло би се рећи да је импресионистички закључак једног професора да не постоје историјски извори првог реда који

управо потврђују Рајсове речи. Реч је о извештају који је Пуниша Рачић, један од радикалских првака, касније познат као убица браће Радић, и сам огрезао у корупцији, поднео Николи Пашићу у вези са стањем на Косову и Метохији 17. маја 1921. године. Он је ово учинио након личног обиласка терена, по Пашићевом налогу, а сам извештај је *in integrum* објавио академик Богумил Храбак под називом „Један радикалски извештај о стању на Косову 1921. године“. У њему се каже: „Жандарми распоређени у групама од 10 до 15 по жандармеријским станицама врло често више штете него што користе. Они су састављени од разних елемената, без довољно спреме и љубави према служби и држави, дешава се да пљачкају, да без разлога убијају, да брутално и тешко вређају... Полицијски органи су мешовити. Има врло добрих исправних чиновника – правих народних људи – али о њима се не води довољно рачуна. Запостављени су, морално се не награђују, те су незадовољни и убијена им је свака воља за рад. Други су неисправни, прави кесароши, али се вешто везују за партиске људе, те се одржавају и много штете општој ствари. За њих нема ни контроле, нити се вреди противу њих жалити ма коме; ма нико се и не сме пожалити на њих, јер ће тек после тога пропасти“ (Храбак, 1971).

Јасно је, дакле, да ови наводи у потпуности поткрепљују Рајсов налаз о партијском карактеру тадашње полиције. Притом, не треба сметнути с ума да је Рајс био криминолог светског гласа и да је израдио предлог савремене организације полиције прве југословенске државе, успостављајући основе и полицијског школства Краљевине СХС (Jugović, Simović, Avramović, 2011; Krstić Mistrđželović, 2011; Ristović, 2011). Зато ова његова опомена има посебну специфичну тежину: она не долази од некога ко не разуме значај професионализма и политичке неутралности полиције, већ обратно; опомена стиже од онога ко најбоље зна шта значи злоупотреба полиције у партијске сврхе, запошљавање „кесароша“ у полицији по „партијској линији“ и сл. Тако нешто урушава из основе могућност вршења ове класичне државне функције.

Грабљење за власць и йарцьїјска коруїцїя

Арчибалд Рај с посебним презиром пише о грабљењу за власт од стране политичара „који више нису знали ни за какве границе своїх себичних амбиција“. Та борба за власт није била ради стицања власти ради власти и моћи, већ првенствено ради доласка на позицију која омогућује лично богаћење. „Био је то плес министарских портфеља, који су доносили богатство онима који су их се дочепали. Најбољи начин да брзо постанеш богат јесте да постанеш министар. Од рата до данас (1928), видео сам најмање педесетак министара и, с ретким изузецима, сви ти министри су се обогатили“ (Исто: 62), сведочи Рајс наводећи као примере, на овом месту и другим местима у књизи, поименце тадашње актуелне или већ бивше министре – Нинчића, Стојадиновића, Божу Максимовића, попа Јањића, Вељу Вукићевића, Лазу Марковића и самог – Николу Пашића и сина му Раду. Указујући на то да је ово богаћење политичара понекад бивало „и нимало поштеним средствима“, Рајс наглашава да је, њима политика само средство за брзо стицање великог новца“ (Исто: 62).

Посебно је значајно Рајсово указивање на системски карактер корупције. Корупционаши нису само министри, већ су то и „политичари-посланици који следе њихов пример. Међу њима бесни најсрамнија корупција, а одатле је захватила функционере који зависе од политичара“ (Исто). Рајс каже како му делује „природно“ када индустријалац или трговац подмићује шефа станице како би вагон с његовом робом што пре кренуо, када парничар подмићује у писарници ради убрзања поступка или када се државним службеницима даје новац ради бржег издавања пасоша итд. Историчари и полит-социолози који су се касније бавили истраживањем корупције у Краљевини СХС су устврдили како се „корупција све мање третира као нешто одиозно и компромитантно што понижава људе и дисквалифицира за поштено друштво“ (Колунџић, 1968: 21). Заиста, „иако се о корупционашким аферама обилато

писало у ондашњој штампи, уз веома снажну критику носилаца тадашњих највиших државних функција, иако су вођене парламентарне дебате и истраге тим поводом, није се ниједном десило да неки високи државни функционер одговара због корупције“ (Шуваковић, 2011: 63). То је зато што, како метафорично закључује Швајцарац, „вукови не једу једни друге“ (Рајс, 1997: 63).

Рајс даље уочава да су се партије – љути противници у политичим играма – у разоткривању корупције међусобно „добро чувале да не забразде дубоко, пошто су добро знале да корупција није апанажа једне странке него свих“ (Исто). Управо интерес странака је преовладао нпр. у ситуацији када је Народна скупштина изгласала обуставу судског поступка против једног од најистакнутијих радикала др Лазара Марковића, због учешћа у корупционашкој афери „Теокаревић“ (Г. Антонић, 2008).

Један од одељака своје монографије Рајс посвећује Николи Пашићу и његовом сину. Он му одаје признање да је много учинио за Србију, да је „један од оних који су највише учинили“, али сматра да је то било зато „што су му се лични интереси поклапали са интересима земље. Да су интереси били супротни, он би своју велику интелигенцију – у великом делу саткану од лукавства и спонтане интуиције – користио против вас“ (Рајс, 1997: 72). Три су крупне ствари које Рајс замера Пашићу: 1. лично богаћење, што показује Пашићева заоставштина⁷ којом он „син обичних и сиромашних сељака оставља једно од највећих богатстава у земљи“; 2. однос према свом сину Раду, који је избегао, уз благослов оца, да служи Отаџбини током рата, „банчио по Паризу“ и правио разноврсне друге скандале и дугове које је отац уредно подмиривао; 3. Пашићево окружење које сачињавају „људи сиромашна духа, али корумпирани. Профитери и мутиводи којима је дозвољавао да се богате под условом да служе његовим интересима... Стари Пашић је послужио као пример вашим данашњим политичарима-странчарима.

⁷ Никола Пашић је умро 10. децембра 1926. године.

Они су се обликовали према њему. Створио је те безобзирне политичаре, профитере који државу често сматрају кравом музаром чијим се млеком хране. Лично је он успоставио тај систем незахвалности који је толико зла нанео и наноси вашој земљи“ (Исто: 73, 74).

3. ЈЕСУ ЛИ РАЈСОВА УПОЗОРЕЊА И ДАНАС АКТУЕЛНА

Својим делом *Чујте, Срби!* Арчибалд Рајс не само да је упутио моралну опомену пријатељском српском народу, с којим је постао „сабрат по оружју“, а Краљевину СХС третирао као „нову домовину“, већ је истовремено вештом руком и научном прецизношћу универзитетског професора и научника израдио изванредну студију о социјално-политичким патолошким појавама у тадашњем југословенском друштву. Главну од њих је означио као „странчарење“, сматрајући – исправно – да из ње произлазе и друга зла која се у савременој социолошкој литератури означавају као „системска корупција“.

Имајући у виду аргументованост свих оних негативних карактеристика које је у својој социополитичкој анализи Рајс дао, али и ову допуну која је несумњиво тачна, а коју он „превиђа“ и узимајући у обзир да је „системска корупција“ првенствено заснована на „партијској корупцији“, долазимо да закључка о постојању система „заробљене државе“ у време постојања Краљевине СХС. Иако се тај термин тек у новије време користи у литератури (Hellman, Jones, Kaufman, 2000), извесно је да је у питању одговарајући појам за садржај система који је постојао у првој југословенској држави. Наиме, концепт „заробљене државе“ представља разумевање разликовања „системске“ од обичне, „административне“ корупције. Прва је везана за спрегу политичких елита, политичког естаблишмента и богатих људи, која омогућава размену богатства за услуге, у смислу „трговања утицајем“, куповине изгласавања закона у парламенту

(Ђурић, Јовачевић, Ракић, 2007: 76), уопште доношења одређених политичких одлука у корист оних који имају новац и спремни су да га у ту сврху потроше. На тај начин држава постаје „заробљена“, пошто уместо да брине о интересима народа, да штити своје грађане и општи интерес, она штити ускогрупне и чак појединачне интересе. Друга, „административна“, јесте уобичајена корупција, о каквој је и Рајс писао, али која ни изблиза није тако опасна као „системска“, иако свакако представља „црва који нагриза здраво ткиво“. Опасност од „системске корупције“ и на њој засноване „заробљене државе“ јесте у томе што негирају само начело владавине права. Све је подређено групном и појединачном интересу.

За разлику од ситуације каква је постојала у Краљевини СХС, за коју смо утврдили да је одговарала савременом поимању „заробљене државе“, савремено српско друштво се данас налази потпуно у канцама тзв. партијске државе. Када читамо текст Арчибалда Рајса *Чујте, Срби!*, као да гледамо постпетооктобарско српско друштво у време власти ДОС-а и странака које су чиниле ту коалицију: странчарење на врхунцу, извршена „феудализација ресурса“ као подела „партијског плена“ (Пешић, 2007), корупционашке афере сустижу једна другу, при чему мало која добије судски епилог (од афере „Индекс“ и просветне мафије, преко друмске мафије, до афере са куповином вакцина против свињског грипа и „Колубаре“), партије на сва места доводе искључиво „своје људе“, тако да су и само запошљавање на неком слабо плаћеном послу, а поготову социјална проходност потпуно онемогућени без партијске књижице. Када се уочи да је политичка репрезентација потпуно монополисана од стране парламентарних странака, да су посланици у пуној мери потчињени одлукама својих партијских олигархија, да су партије финансиране из иностранства (Маршал, 2002; Монтгомери, 2010; Аврамов, 2005: 207; Илић, 2010), а да је њихово финансирање уопште, као и изборних кампања појединачно, потпуно нетранспарентно (Милошевић, 2007: 29) – до бахатости у (не)подношењу извештаја о утрошку

средстава и поред такве законске обавезе – те се узму у обзир изјаве бивших министара полиције како су подносили извештај својим партијским друговима, а не Влади и Скупштини⁸, онда се стиже до закључка о постојању феномена „партијске државе“ у савременој Србији. За партијску државу је карактеристично да „политичке странке настоје да остваре апсолутни утицај у свим сегментима друштва... У том настојању, уједињене су све политичке партије, независно од разлика које међу њима постоје и у односу на остатак друштва оне наступају истоветно у погледу заштите утицаја које су за себе освојиле“ (Шуваковић, 2009: 665).

Са аспекта Рајсових опомена, оне су данас једнако актуелне, колико и пре 84 године када их је упутіо. Исти проблеми социјално-политичке патологије с којима се Краљевина СХС суочавала онда, једнако су актуелни и у савремености, бар како их грађани перципирају на шта указују и нова истраживања (Топаловић, Берић, 2023). Додуше, ситуација у Краљевини СХС је више одговарала моделу „заробљене државе“, имајући у виду и значајну улогу монарха у таквој друштвеној ситуацији, док је савремену ситуацију појмовно исправније дефинисати као „партијску државу“ у условима вишестраначја. Притом, а имајући у виду првенствено утицаје ино-фактора који су задужени за сарадњу са нашом државом на плану евроинтеграција Србије, може се констатовати да је у последње четири године наступила нешто већа оријентисаност надлежних органа за ограничавање „системске корупције“, те да су предузете неке почетне мере,⁹ још увек недовољне да се из система „партијске државе“ заиста пређе на систем организације власти заснован на начелу „владавине права“.

⁸ „Желео сам да сви у ДОС-у имају тачне информације о томе шта је МУП радио и урадио. Написао сам кратак извештај о раду МУП-а Србије, за период јануар–јул 2001. године, са коментаром свих оптужби на рачун полиције. Поделио сам тај извештај свима у ДОС-у, својим сарадницима у министарству и у странци“ (Михајловић, 2007: 10).

⁹ На пример проглашење неуставности постојања тзв. бланко оставки народних посланика.

Литература

- Аврамов, С. (2005). *Алтернативни модел светске заједнице: цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Нова Европа, Евро.
- Антонић, С. (2010). 'Мрежа школских другара' у политичкој елити Србије. *Национални интерес*, (3), 329–350. <https://doi.org/10.22182/ni.932010.12>.
- Гредељ, С. (2007). Корупција. У: А. Мимица, М. Богдановић (прир.) *Социолошки речник* (260–261). Београд: Завод за уџбенике.
- Ђурић, Ж., Јовашевић, Д., Ракић, М. (2007). *Корупција изазов демократији*. Београд: Институт за политичке студије.
- Илић, В. (2010), Ја се напакујем пун, *Радио-телевизија Србије*, 5. октобар. Доступно на: <http://www.youtube.com/watch?v=VmZ6NxrWGRc>.
- Krstić-Mistridžević, I. (2011). Archibald Reiss And The First Police School In Belgrade. In Ž. Nikač, S. Milašinović, D. Simović, G. Bošković (eds) *Archibald Reiss Days*, vol. 1 (165–172). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Jugović, S., Simović, D., Avramović, D. (2011). Actuality of Reiss's Principles of Modern Police. In Ž. Nikač, S. Milašinović, D. Simović, G. Bošković (eds), *Archibald Reiss Days*, vol. 1 (69–76). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Колунџић, З. (1968). *Политика и корупција у краљевској Југославији*. Загреб: Стварност.
- Лазић, У. А. (2020). Мапирање непотизма на основу хомонимије презимена – случај Универзитета у Новом Саду. *Социолошки преглед* 54 (2), 302–337. DOI: 10.5937/socpreg54-25051
- Левентал, З. (1984). *Р. А. Рајс: Швајцарац на Кајмакчалану*. Београд: Просвета.
- Лукић, Р. Д. (2011). Политичке странке, *Сабрана дела*, књ. 11. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ.
- Малуцков, Б. С. (2018). Умрежени мобинг у високошколским институцијама и његове последице на ширу академску

- заједницу Србије. *Социолошки преглед* 52(3), 886–914.
DOI: 10.5937/socpreg52-15492
- Маршал, Т. (2002). *Игра сенки: њепоокиобарска смена власици у Србији*. Београд: Самиздат Б92.
- Михајловић, Д. (2007). Бивши министар полиције покушаће да објасни политичку позадину атентата на премијера, *Вечерње новости*, фелтон, део 11 (12. јул), стр. 10.
- Милошевић, З. (2007). Политичке странке и корупција. *Политичка ревија* (1), 24–38.
- Монтгомери, В. (2010). *Кад овације уицихну – борба с демократском транзицијом: сећања њоследњеј америчкој амбасадора у Југославији*. Београд: Дан Граф.
- Рајс, Р. А. (1997). *Чујте, Срби!*, прир. М. Ф. Петровић, С. Бојковић. Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова од 1912–1920 и потомака.
- Пешић, В. (2007). Партијска држава као узрок корупције у Србији, *Република* 402–405 (1. април – 31. мај). Доступно на: <http://www.republika.co.rs/402-405/17.html>
- Ristović, S. (2011). Establishing Police Education in Serbia And Contribution Of Archibald Reiss. In Ž. Nikač, S. Milišinić, D. Simović, G. Bošković (eds) *Archibald Reiss Days*, Vol. 1 (173–180). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Топаловић, М., Берић, Ј. (2023). Рудолф Арчибалд Рајс о српском друштву: да ли смо сачували себе? У А. Лазаревић, Д. Радујко (прир.) *Арчибалд Рајс: живић, реч, наслеђе* (53–77). Београд: Институт за политичке студије. https://doi.org/10.18485/ips_rajs_zrn.2023.ch3
- Ћосић, Д. (1997). Рајсова опомена, у Р. А. Рајс *Чујте, Срби!* прир. М. Ф. Петровић, С. Бојковић (99–102). Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака.
- Hellman, S. J., Jones, G., Kaufmann, D. (2000). *Seize the state, seize the day: state capture, corruption, and influence in transition*. Washington, DC: World Bank, World Bank

- Institute, Governance, Regulation and Finance Division, Europe and Central Asia Region, Public Sector Group, European Bank for Reconstruction and Development, Office of the Chief Economist.
- Храбак, Б. (1971). Један радикалски извештај о стању на Косову 1921. године. *Годишњак Архива Косова IV–V* (1968–1969), 213–233.
- Шуваковић, У. (2004). *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*. Београд: Трећи миленијум.
- Шуваковић, У. (2009). Партијска држава: могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије. *Теме* (2), 663–682. Доступно на: <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2009/teme%202-2009-19.pdf>.
- Шуваковић, У. (2011а) Корупција и политичке странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. *НБП*, XVI (1), 57–68. Доступно на: http://www.kpu.edu.rs/cms/data/akademija/nbp/NBP_2011_1.pdf.
- Шуваковић, У. (2011б). Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научном делу академика Богумила Храбака. У: Д. Маликовић, М. Атлагић, Д. Елезовић (ур.) *Живот и дело академика Богумила Храбака* (541–580). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Шуваковић, У. (2019). Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српског друштва. *Hereticus*, 17 (1–2), 64–97. <https://hereticus.rs/vol-xviii-2019-no-1-2/>

ГЛАВА 4

ДР АРЧИБАЛД РАЈС У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ: ЕТИКА СВЕТСКОГ КРИМИНАЛИСТЕ И СРПСКОГ РАТНИКА

Пред злочином није могућа неутралност

Р. А. Рајс (1916/1997: 68)¹

У овој глави се нећемо бавити фактографијом у вези с др Родолфом Арчибалдом Рајсом (Rodolphe Archibald Reiss, 1875–1929) пошто су његове заслуге и за криминалистичку струку и за организацију полиције, као и за учешће у Првом светском рату углавном познате. Прошло је већ довољно времена да је готово сва грађа у вези са овим Швајцарцем немачког порекла постала позната и доступна свима, и у највећој мери преведена на српски језик. Ми ћемо у овој глави настојати да истражимо нешто друго. Најпре, интересује нас у којој мери је чињеница да је по рођењу Немац полујеврејског порекла утицала на Арчибалда Рајса да прихвати позив који му је српска влада упутила – наиме да истражи злочине над српским цивилним становништвом које су починили његови сународници. Друго, да ли је он тај посао обавио непристрасно, према правилима етике струке, без обзира на чињеницу да је био веома ангажован у погледу објављивања својих налаза у разним светским часописима. Наиме, једновремено са истраживањем злочина

¹ Реченица којом је Арчибалд Рајс започео своје предавање на Сорбони, на тему „О понашању Аустро-Мађара у Србији, у коју су упали“, одржано почетком 1916. године.

Аустругара-Бугаро-Немаца, он је прихватио да буде и ратни дописник листова који су излазили у Швајцарској, Француској и Холандији: *Gazette de Lausanne* (Лозана), *Le petit Parisien* (Париз) и *De Telegraaf* (Амстердам). Са становишта многих данашњих интелектуалаца, овакав поступак би га дисквалификовао у погледу објективности криминалистичких налаза до којих је дошао. И, коначно, чињеницу да је Рајс не само био неутралан истражитељ већ и да је најдиректније исказао своју опредељеност приступајући српској војсци као добровољац, размотрићемо у светлу познатог Хабермасовог (Jürgen Habermas, 1929) разликовања између етичких и моралних норми.

У настојању да разрешимо први део нашег истраживања, наводимо шта је у вези са тим написао сам Рајс пре тачно једног века: „Срби оптуживаху аустро-мађарску инвазиону армију за грозне злочине, али публика, нарочито у неутралним земљама, оста скептична. Признајем да и ја сам нисам био убеђен лектиром српских тужби. Међутим, добивши позив од српске владе сматрао сам за своју дужност да на исти одговорим. Зар није дужност часног човека да објави свирепства ако су она у истини методски чињена и да, ако се тиче само усамљених случајева, докаже да се не може чинити одговорном цела армија због злочина неколико апаша, какви се примери по невољи налазе у свим нацијама“ (Рајс, 1916/2014а: 37).² Дакле, и сам Рајс је почетком рата имао неверицу да је могуће да једна европска, цивилизована држава чини такве злочине о каквима је извештавала штампа у Швајцарској. Осим тога, он као специјалиста за криминалистику није имао предубеђење, већ је сматрао да треба разоткрити истину, и то полазећи од претпоставке да су злочини, чак и ако су чињени, били чињени појединачно, а не плански, систематски, командно, те да према томе не треба да се за њих проглашава одговорном читава аустроугарска армија. Рајс је, према

² Родолф Арчибалд Рајс, *Како су Аустро-Мађари рајовали у Србији* (Одеса: Типографија Јужно-руског дионахарског друштва, 1916), репринт објављен у Рајс (2014а).

томе, полазио од савременог начела кривичног права, начела индивидуалне одговорности за почињени злочин, чак наглашавајући да починиоци таквих ратних злочина, који су индивидуални, могу да се „по невољи налазе у свим нацијама“.³ У тренутку када је у Швајцарској читао извештаје са ратишта није могао ни да претпостави да је реч о организованим и систематичним, планским злочинима над читавим српским народом. Напротив, чинило се да је спреман да прихвати тезу да су злочини чињени по изузетку.

Међутим, мора се сагледати и генерални Рајсов став у односу на Први светски рат. Он за његово избијање, без икакве двојбе, оптужује Аустријанце и Немце, сведочећи о њиховим припремама за рат, и пре извршења Сарајевског атентата. То Рајсово сведочење – записано у његовој мемоарској књизи *Шта сам видео и проживео у великим данима*⁴ из 1928. данас има посебан значај. Наиме, век после започињања Првог светског рата, ревизионистичка историографија покушава да кривицу за његово избијање пребаци на Србију, умањујући несумњиву одговорност

³ Овде не можемо да одолимо да не упоредимо схватање Рајсово са схватањима тзв. хашког трибунала (ИСТУ), који је полазио управо од обрнуте претпоставке: утврђивања „командне одговорности“ и „заједничког злочинског подухвата“, за које су били оптужени највиши државни (политички) руководиоци СРЈ, Србије, Републике Српске и Републике Српске Крајине, као и највиши командни војно-полицијски кадар. Анализом пресуда неминовно се долази до закључка о колективној кривици једног народа – српског – за злочине почињене на простору некадашње Југославије, што се види и према годинама робије на које су српски руководиоци осуђени. Тако су Срби осуђени у Хагу на укупно 967,5 година робије и шест доживотних казни (за дела против Бошњака – 351 година и четири доживотне казне затвора, за дела против Бошњака и Хрвата – 417 година затвора и две доживотне казне, за дела против Албанаца – 107 година затвора); Бошњаци су осуђени на укупно 41,5 година затвора (злочине против Срба – 36 година, Хрвата и Срба – 5,5 година); Хрвати су осуђени на 277 година затвора (девет година за злочине против Срба и 268 година за злочине против Бошњака); Македонци на 12 година затвора (злочини против Албанаца) и Албанци на 19 година затвора (за злочине против Срба). В. Шуваковић (2019: 322).

⁴ Иначе, колико је био поносан на свој допринос истини и српској борби за слободу, показује то што је Рајс, доктор криминалистике и професор Универзитета у Лозани, као афилијацију у својој мемоарској књизи навео: „Почасни капетан српске војске.“

Аустроугарске и Немачке.⁵ Тиме његово мемоарско дело и данас остаје актуелно, док он истовремено, више од 80 година након смрти, сведочећи истину помаже Србији да се спасе од лажних оптужби. „Дубоко разочарани исходом балканских ратова од 1912. и 1913, Аустријанци који су живели у Швајцарској нису нимало прикривали то разочарање и гледали су само у једном победничком рату против Србије лек за ову ситуацију, коју су сматрали несносном. Тако, неколико месеци пре Сарајевског атентата, аустроугарски конзул у Лозани, богати хотелијер, агент шпијунаже за време рата и који је умро у највећој беди, казао ми је једне вечери: 'Пазите, код нас се у Аустрији више не може. Свет је нервозан, незадовољан, унижен. Једино један победнички рат може нас извући из овог стања'" (Рајс, 1997а: 15).

Када је рат отпочео, Швајцарска је била неутрална, али препуна страних обавештајаца. Рајс је био ослобођен војне обавезе, али је као криминалиста, „технички полицајац“ како он то својом терминологијом дефинише, желео да своје знање стави у службу очувања неутралности Швајцарске. Ставио се на располагање тамошњем Генералштабу и то за послове контрашпијунаже, постављајући као услов да, пошто је „целим својим срцем био за савезнике“, буде задужен за аустријску и немачку агентуру, што је и прихваћено. Он истиче да је спроведено више успешних акција на том плану, али да би их, када је требало да дође до њихове финализације, заустављао начелник генералштаба у Берну, пуковник Шпрехер, „чије је германо и аустрофилство било познато целом свету“ (Исто: 17). Схвативши да је његов рад узалудан, Рајс је дао оставку на ову службу, намеран да своје услуге понуди савезницима. „Било ми је свеједно да ли ће ме употребити да носим носила или у служби француске контрашпијунаже – са својим slabим здрављем нисам се смео надати да будем примљен као борац на фронту – тек само да могу сарађивати, ма и у најмањој мери, на ономе

⁵ Најпознатији пример оваквог извртања историје јесте монографија др Кристофера Кларка, професора на Кембриџу (2014), *Месечари: како је Европа кренула у рат 1914.*

што сам сматрао тада и што још и данас сматрам за одбрану права и слободе“ (Исто: 18). Међутим, ти преговори у вези са Рајсовим радом у савезничким редовима остали су неокончани, али је убрзо уследио позив српске владе да, као независни истражитељ, дође у Србију.

Према томе, на прво наше питање може се дати сасвим јасан одговор. Рајс није био неки србофил пре избијања Првог светског рата. Он чак није могао ни да поверује да његови етнички сународници чине такве злочине за које их је Србија оптуживала. Позив владе Србије да их истражи, према томе, за њега је био професионални изазов, прилика да се увери у то шта је истина. Иако сумњајући у организованост тих злочина, покушавајући да их посматра као индивидуалне испаде кавих има у свакој војсци, он је сматрао да је као криминалиста у обавези да провери оптужбе. Да коришћењем научних метода, на лицу места, утврди истину. Сматрао је то својом дужношћу, на коју га обавезује етика струке. Истина као вредност за њега је била изнад етничке припадности. С друге стране, Рајс је очито био противник рата. Имајући сазнања о припремама Аустроугарске и Немачке за рат, и то још пре извршења атентата на Франца Фердинанда, он се није двоумио у погледу опредељења између сукобљених страна. Поседујући поуздана сазнања о томе ко се припремао за рат, разумевајући његове узроке, он се определио за страну која је бранила „право и слободу“; заправо, ни по коју цену није хтео да подржава оне политике које су та права угрожавала.

Због оваквог свог става Рајс је имао и неприлика, посебно у германским кантонима неутралне Швајцарске⁶. Новине *Neue Zürcher Zeitung* су тако октобра 1915. објавиле анонимно писмо у коме је он оптужен за издају свог порекла, како је „ловац на одликовања“, како је плаћен од Владе Краљевине Србије за посао који обавља итд. На све ово Рајс је јавно одговорио да је тачно да је делимично

⁶ Због одбране Србије и извештавања о злочинима у њој почињеним, Рајса се одрекла и његова, германска, породица.

Немац, и да не заборавља да му је прадеда био Јеврејин, „један од оних које су прогонили Немци, творци антисемитизма“. Он даље истиче да је прихватио Швајцарску као своју домовину, земљу у коју је дошао због лечења и у којој се образовао и социјализовао, прихватавши на тај начин, будући да је живео у романском кантону Во (*Le Canton du Vaud*), француски дух слободе и демократије и изражавајући дивљење према Француској. У погледу оптужби да је имао ма какве користи од своје истраге по захтеву српске владе, Рајс одговара: „Влада ове земље хтела је да ми плати за овај посао, или бар да ми надокнади трошкове. Ја сам све то одбио и рекао да би ми било испод части да узмем и један сантим. Штавише, с обзиром на то да сам био дописник листа *Petit Parisien*, најбогатијих новина у Француској, захтевао сам да моје хонораре, које сам наменио француско-српском сиротишту, дају српском изасланику у Паризу“ (Рајс, 2014б: 144–147).

У вези са одговором на друго питање – да ли се и у којој мери Рајс придржавао правила струке, посебно етике струке, одговор проналазимо у његовим званичним извештајима, извештајима у својству ратног дописника и, касније насталој, мемоарској грађи. „Заклео сам се да кажем ’истину, ништа него истину’. Сада, десет година по завршетку рата, могу констатовати да се нисам огрешио о своју заклетву“ (Рајс, 1997а: 24).

Рајсу је првобитно био упућен позив да уради „анкету“ о злочинима Аустроугарске над Србима у лето 1914; остајући у српској војсци читав рат, он је направио комплетан извештај о злочинима Аустроугара, Немаца, Бугара током читавог рата, а његови записи су коришћени као налази експерта о злочинима окупатора у Србији и њиховом кршењу међународног ратног права, на мировној конференцији у Паризу.

Сам Рајс описује како је радио на прикупљању података за своје извештаје: „Ја сам дакле отишао и приредио своју анкету са потребном обазривошћу. Ја се нисам задовољио испитивањима стотинама аустројских заробљеника

и стотинама сведока очевидаца; ја сам ишао на лице места, каткада у средину граната, да бих могао дати рачуна о свему што је било могуће констатовати. Ја сам отварао гробнице, испитивао лешеве и рањене, посетио сам бомбардоване вароши, ушао у куће и тамо извршио техничку анкету према најскруполознијој методи; укратко, све сам учинио да бих констатовао и проверио факта која износим у овом раду“ (2014а: 37). У свом извештају за *Gazette de Lausanne* који је објављен 16. октобра 1914. он пише: „Из уста аустријских заробљеника сазнао сам језиве детаље, али их данас нећу пренети. Више волим, као човек који је навикао да за злодела тражи материјалне доказе, да одем на лице места и да лично спроведем истрагу“ (2014б: 17). Из Рајсових текстова може се закључити да је користио све оне методе и технике тада познате криминалистици, како би утврдио чињенице. То што је био специјалиста криминалистике светског гласа, свакако му је помогло у обављању овог посла. Од метода за прикупљање података, он је користио: метод испитивања (ратних заробљеника, мештана, сведока, војника, војсковођа) и то обе његове технике – анкету и интервју, криминалистичко вештачење (балистичко вештачење, ексхумацију, обдукцију, увиђај на лицу места), фотографисање у криминалистичке сврхе (фотографију је у криминалистику Рајс увео први на свету), анализу садржаја документа (писаног документа, фотографије), посматрање и посматрање са учествовањем – тип посматрач – научни посматрач (в. Милић, 2014: 440–441). Сваки свој налаз настојао је да материјално документује. И што је посебно важно – да о њему одмах обавести јавност. Рајс није чекао да поднесе формални извештај, већ је као ратни извештај листова које смо поменули, одмах по сазнавању за злочине о њима обавештавао свет. На тај начин, обавештавајући свет, он је настојао да и превентивно делује – ако се сазна да су злочини разоткривени, можда ће се престати с њиховим систематским извршењем. Тако нпр. он 1916. у раду „Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији“ (Рајс, 2014а) извештава о аустријском коришћењу забрањене муниције против Срба. Међутим, он о томе обавештава

јавност још 19. октобра 1914, одмах по сазнавању, такође за *Gazette de Lausanne*: „Они ове метке употребљавају против непријатељских снага, а повреде које меци наносе су застрашујуће. Ако се њима погоде руке или ноге, ампутација неизбежна, а уколико метак погоди главу или труп, наступа смрт... Нећу описивати како ране изгледају, само ћу рећи да су застрашујуће. Овде смо отворили те метке и лично поседујем један. Споља, он изгледа као обичан метак, али када се зрно отвори, види се да је спољашност израђена од пуног олова. Затим долази један цилиндар испуњен компримованим црним прахом, помешаним са мало алуминијума. Затворено дно овог цилиндра садржи једну малу капислу са живиним фулминатом, а са задње стране, у клизачу, има шиљасте ударач. Ако испаљено зрно наиђе на неку препреку (нпр. кост), ударач удари у капислу и она побуди прах да експлодира. Дакле, ради се о експлозивном зрну са одличним карактеристикама, које се до сада користило само за лов на дебелокошце“ (2014б: 18–19). У наставку, он указује на аустријску државну фабрику муниције у којој се ови меци производе, у којим паковањима, које војне јединице су њима снабдеване, даје њихову фотографију, као и графички приказ њихове структуре. Према томе, Рајс је на лицу места извршио балистичко вештачење ове забрањене, нехумане муниције, раније коришћене само у лову на животиње и дао свој налаз. Или, пишући о аустроугарском налету у Мачви, он описује ситуацију када су се (наводи имена) цивилни становници сакрили у кући Драгомира Маринковића из Липолиста, која је за то време важила као квалитетније грађена. Њих десеторо. Аустријска војска је туда прошла, пуцала кроз прозоре и побила чак пет скривених људи, узроста 10–60 година. Рајс је извршио балистичко вештачење. „Утврдио сам путање метака и констатовао да су сви меци испаљени споља ка унутрашњости куће кроз затворене прозоре. Према томе, могућност да се могло пуцати из унутрашњости куће је потпуно искључена“ (Рајс: 2014б: 35). Криминалистичким увиђајем на лицу места, Рајс је утврдио да је аустријска казненa експедиција живог спалила једног рањеника у Прњавору

(Исто: 36). На исти начин, увиђајем на лицу места, али и личним присуством током једног од његових гранатирања, он је утврдио и коришћење шрапнела приликом гранатирања Београда. С обзиром на то да је Београд био отворени град и да у њему није било никакве војске, Рајс закључује: „Коришћење шрапнела у разарању Београда могло би да значи да су намерно гађали и цивилно становништво. Убили су двадесет пет особа и ранили сто двадесет шест. Од овог броја, од шрапнела су страдала четири лица, док је тридесет седам рањено“ (Исто: 22). Рајс такође указује на кршење међународног права и обичаја рата аустријским бомбардовањем отворених (небрањених) градова, попут Београда. Анализирајући мете аустријског бомбардовања Београда, он указује на то да „међу овим зградама налазе се и оне које су према обичајима рата и међународним конвенцијама биле, такође, свете: Универзитет, Народни музеј итд. И оно што је још чудније: судећи по томе у каквом се стању налазе ове зграде за науку и уметност, њих су гађали са много више рушилачког беса него друге. Ретко сам у животу виђао овако жалосне призоре као што су уништена слушаоница или кабинет за физику. Ипак, гранатираних државних зграда има само 60, док је приватних кућа 640 и, ово треба запамтити, већина приватних кућа није у близини државних. Из овог се може извући закључак да су хтели да униште град што је више могуће“ (Исто).

Још на почетку рата Рајс је објавио у швајцарској *Gazette de Lausanne* изводе из Директиве за држање према становништву Србије Команде IX корпуса аустроугарске војске.⁷ У свом новинском извештају, Рајс даје само изводе из овог упутства да би илустровао са каквом бруталношћу аустроугарске трупе имају задатак да покоре Србију (Рајс, 2014а: 345–349).⁸ Ова наредба је током рата у великом броју

⁷ Документ се чува у Војном архиву, Архиву Војске Краљевине Србије, Фонду Врховне команде, к-1, рег. бр. 8/1.

⁸ „Рат нас води у земљу настајену људима који су задојени фанатичном мржњом према нама, у земљу у којој се убиство сматра дозвољеним чак и у вишим друштвеним слојевима... Према оваквом становништву

ситуација које Рајс описује бивала злоупотребљена како би се извршили злочини над српским становништвом. Тако је упутство о узимању талаца за пролазак кроз село бивало злоупотребљено већ код уласка у следеће село: требало се решити претходно узетих талаца. Рајс указује на то да је било најједноставније пустити их, али пошто се свако лице, према истој наредби, које се затекне изван села имало сматрати „ратном бандом“, они су једноставно сви – убијани. „Према томе, да би се одбранили од тих опасних 'комита' од 10 или 75–80 година, као и од 'женских комита' од 60 година, једноставно би их стрељали или обесили.“⁹ И албанске комите, борећи се на страни Аустрије против Срба, злоупотребљавале су сличну наредбу, за организовања убиства српског становништва на подручју Косова и Метохије, о чему је Рајс извештавао, наравно сакупљајући за своје извештаје материјалне доказе.¹⁰

потпуно је излишно показати било какву племенитост срца и хуманост: то је чак и штетно... Стога издајем наређење да се према свима поступа на најстрожији и најгрубљи начин... Као прво, не дозвољавам да се заробљавају неуниформисана лица која носе оружје, било да су у групи или појединачно. Они морају бити по сваку цену ликвидирани. (Аустријанци сигурно знају да српски војници трећег позива, као што је наш *landsturm*, носе своју цивилну сељачку одећу – прим. А. Рајс) Ко год у оваквим случајевима покаже самилост, биће најстроже кажњен... У сваком случају, војници треба одмах да узму неколико талаца да би се заштитили (свештенике, учитеље, виђене имућне људе итд.). Када наставе пут кроз село, војници треба да их воде са собом, ако је могуће у колони, једног по једног, а ако у селу на војску буде испаљен макар један метак, треба их безусловно ликвидирати... Мештане села треба одмах обавестити да треба да предају све оружје и да ће бити извршен претрес. Свака кућа у којој буде пронађено оружје биће уништена. Ако се не пронађе домаћин куће, узмеће се први житељи који се појаве и тражиће се од њих да кажу ко је домаћин и где је нестао. Ако је јасно да намерно одбијају да кажу, биће обешени... У сваком становнику који се затекне ван села, треба видети само члана банде који је негде сакрио своје оружје: ми немамо времена да га тражимо. Ако постоји и најмања сумња у њихове намере, такве људе треба једноставно ликвидирати“ (Рајс, 2014б: 30–33).

⁹ Исто, 34.

¹⁰ „Имам у свом досијеу фотографије жртава овог случаја. Полицајци, поред ових 'комита' везаних у ланцима, показују метке, бомбе и 'пронађено' оружје. Тим поводом навешћу само исказ једног аустроугарског полицајца, Душана Тодоровића, 31 год., из Загреба, пешадијског наредника 25. угарског пука: Глобочник, Едлер вон Војка био је генерал-мајор у Митровици и имао

Извештаји Арчибалда Рајса нису само апстрактни, квантитативни. Наиме, његови опису су и квалитативни: изузев о чињеницима да је злочин почињен и о броју жртава, он сведочи и о суровости са којом је злочин почињен. Тако пише о злочинима у околини Прњавора, о 32 убијена становника Иван Села и 109 стрељаних, 11 убијених и пет обешених мештана Прњавора у Лешници. Позивајући се на сведочење очевица који је описао начин стрељања – 109 жртава поређано је на ивицу групне раке, а наспрам њих војници који их стрељају – Рајс закључује следеће: „Цела група се скотрљала у раку, а други војници су је затрпали земљом, не тражећи да ли су сви мртви или их има само рањених. Извесно је да многи нису били смртно погођени, неки можда нимало, али њих су други повукли са собом у гроб. Они су живи сахрањени! За време овог стрељања, доведена је једна друга група заробљеника, међу којима је било много жена и кад су ови други били стрељани, целати су приморали овај јадни свет да виче: 'Живео цар Франц Јосиф'“ (Рајс, 1997а: 57). Рапортирајући о злочину у Иван Селу, где је становништво од четика војводе Вука било унапред обавештено да треба да се склони, али их није послушало и зато страдало, Рајс цинично, али истинито, констатује како су „аустро-угарски 'културтрегери' оставили у овом селу само гробове, запаљене куће и силоване жене“ (Исто).

је под својом командом албански месни батаљон. Овај батаљон имао је задатак да очисти покрајину од разбојника, али како сам већ рекао, баш су ти Албанци, били највећи разбојници. Пљачкали су села и у њима убијали Србе, да би касније извештавали да су ти Срби били 'комите'. На пример, стизали су у српску кућу, и тражили од домаћина воде. Сељак је одлазио по воду у пратњи војника, који је остављао своју пушку. Тада су стизали други, узимали пушку и оптуживали сељака за поседовање ватреног оружја. Овај се узалуд бранио тврђом да пушка припада војнику који је ишао с њим по воду. Био је регуларно стрељан, а Албанци су извештавали како су пронашли једног 'комиту' наоружаног пушком и да су га погубили. Да би могли тако да убијају српске цивиле, аустроугарске војне власти су се позвале на одлуку врховног команданта војске од 28. фебруара 1916. године која се тиче поседовања оружја, муниције и експлозива, као и на одлуку истог субјекта од 23. августа 1916“ (Рајс, 2014а: 286–287).

Рајс оптужује Аустроугарску за још један, сасвим специфичан по начину извршења, облик ратног злочина: коришћење биолошког оружја. Наиме, српска војска је имала много оболелих од тифуса, укључујући и оне које су Аустроугари заробили. Влада Франца Јозефа је те заробљенике упутила у Бугарску, где су они, наравно, раширили ову тешку инфективну болест. Бугарска још тада није објавила рат, а Рајс наглашава како је слање болесника извршено „у политичком циљу који је лако погодити“ (Исто: 69).

Његова моћ запажања, констатовања чињеница и њиховог правилног квалификовања није га издала ни касније током рата. Тако 13. децембра 1916. бележи последице бугарско-немачког бомбардовања Битоља, који је већ тада био проглашен „отвореним градом“ и као такав се налазио под заштитом међународног ратног права. „С времена на време сретнем по нека носила, која носе по двојица, а на којима лежи искрвављено тело какве жене или детета, праћено од неколицине тужних рођака. То су жртве непокоровања Бугаро-Немаца уговорима и законима ратним... у подруму најем грдну локву крви. Нека мајка са троје деце беше се ту склонила. Имала је једно одојче на сиси, а њена два малишана беху се срећно сакрила у њене сукње. Она их је умиривала казујући им како су сигурни у подруму, док једна граната од 210 не дође да угаси та четири невина живота... Исход дана беше: један талијански војник мртав, један српски војник рањен, дванаестину жена и деце поубијано“ (1924: 50). О новим страдањима Битоља и жртвама цивилног становништва, Рајс поново пише и 1917. године. Он наглашава да оправдања за бугарска бомбардовања ове вароши није било, будући да се према Рајсовом сведочењу у њој нису налазила артиљеријска оруђа, него су била смештена по ободу града, као уосталом ни ранијих пута, што су нападачи добро знали. То, међутим, није зауставило злочин 17. августа 1917. изазван бугарским бомбардовањем: „Осам особа је изгорело, двадесет шест је озлеђено од пожара, а двадесет и два је убијено гранатама. Међу свим тим жртвама рачуна се само четири војника, који су изгорели када су покушавали да спасавају децу. Стара мајка

румунског професора Георги и његова мала ћерка биле су затрпане развалинама своје куће. На тај начин је седам стотина кућа постало пленом пожара“ (Исто: 100). Овим својим редовима, Рајс је међу првим истраживачима конфликта у свету указао на промену карактера рата, до које је дошло у погледу жртава рата: зараћене стране не брину више за цивилне жртве, чак су их, како видимо из његових описа, директно и свесно проузроковале бомбардујући отворене градове, иако је то било у потпуној супротности са Хашком конвенцијом о законима и обичајима рата на копну (члан 25. Правилника) (в. Кнежевић Предић, Аврам, Лежаја, 2007: 311). Он то и експлицира: „Аустроугарска води 'интегрални рат', то јест, она хоће да истреби цео српски народ, а не само његове војнике“ (Рајс, 1997а: 43). Последица је то да је у Првом светском рату, први пут и историји модерног ратовања, било укупно више цивилних него војних жртава. Други светски рат је само потврдио ову тенденцију која траје све до наших дана.

Рајс је, будући да је не само документовао ратне злочине већ и о њима извештавао светску јавност, стално био у полемици у вези са истинитошћу тврдњи које су изнесене. Стога он у Солуну 27. новембра 1916. бележи: „Данас ево преда мном документа који показује да смо имали право када смо говорили о нечувеним зверствима аустроугарским. Нашли смо у џепу једног немачког официра, погинулог на фронту битољском, документ који је довољан сам собом, као необично компроментантан, као најстрашнија оптужба против управе 'Његовог врлог католичког Величанства'. То је дописна карта са сликом вешања шесторице сељака, у Крушевцу, у Србији. На шест дигнутих вешала висе, руку везаних на леђима, шест несретних сељака. Са свих страна ових срамних стубова официри и војници немачки, а нарочито аустријски, гледају овај приказ који се иначе обично врши у тајности и тишини и миру у каквом скривеном дворишту затвора. Оно што највише оптужује, то је израз тих гледалаца: лица им одају задовољство и радост! Шта да се каже о замисли тих џелата да све ово ставе на

карту? Је ли то садизам или суровост животиње која више већ не зна како да задовољи своју крвожедност. У сваком случају такви поступци бешчасте њихове ауторе за вечита времена“ (2014а: 256).

Према свему што смо навели, и још многим непоменутиим документима, несумњиво је да је Рајс свој посао независног иследника обавио најсавесније могуће, најстроже поштујући етику и правила криминалистичке струке. Сваки злочин о коме је у званичним извештајима писао, он је настојао да криминалистички документује. У највећем броју случајева му је то и пошло за руком. И не само да документује, већ и да установи узроке који су до њега довели. Ти узроци су, несумњиво, оповргли његову полазну претпоставку од пре поласка из Швајцарске за Србију, како су злочини појединачни инциденти. У Србији се, током вршења своје мисије, уверио да су они вршени организовано, систематично и по наређењу највиших команди Царско-краљевске војске. У Рајсово време није постојао појам нити термин геноцид; судећи, међутим, по његовим описима почињених ратних злочина и ратних, војних докумената који су их наређивали, нема сумње да би их сам Рајс управо тако и квалификовао. У погледу његовог ангажовања као ратног извештача, он је то сматрао својом дужношћу. Сматрао је да свет треба упознати са истином на ратишту и стога је слао своје извештаје – прилагођене новинском изразу – угледним иностраним листовима свога времена. Управо тај Рајсов поступак показује њега у светлости ангажованог интелектуалца. Он није само стручњак из области криминалистике који констатује злочин и саставља о њему свој извештај; он је једновремено и интелектуалац, који сматра да мора све да учини како би истина коју је он научним методама утврдио постала доступна широкој јавности. Објављујући научну истину, Рајс је дао суштински одговор на аустроуграску ратну пропаганду. Одговор коме читава пропагандна машинерија Централних сила, и поред тога што се жестоко упињала, није могла да парира. Он је тиме у пракси показао

како треба да се понаша интелектуалац и каква је разлика између стручњака и интелектуалца.

Рајсу је било веома стало да нагласи да није био ни под каквим политичким притисцима током вршења своје истраге о ратним злочинима у Србији, већ да му је, напротив, омогућено да их на најбољи могући начин истражи и документује. Да је, евентуално, био под таквим притисцима, Рајс би извесно одустао од учешћа у том подухвату. О томе јасно сведоче његови ставови о потреби деполитизације полиције, изнети у његовом делу *Прилози за организацију полиције*, у коме дословце каже да „политика нема никаква посла у полицији“ (Рајс, 1920: 14), али и његови потоњи поступци када је напустио државну службу у Србији због именовања на једно важно место у тадашњој полицији човека који, према његовом суду, није имао никакве стручне, криминалистичке компетенције, али је имао партијску подршку.

Треће питање, које овде разматрамо, повезано је с Рајсовом солидарношћу са српском војском и народом и његовим чином приступања српској војсци као добровољца. Тај чин је несумњиво разумљив и објашњив ако се има у виду чињеница да је делио и добро и зло са српским војником – сељаком, да је прошао све фронтове, преживео албанску Голготу, Кајмакчалан и читав Солунски фронт¹¹ и са српском војском ушао у ослобођени Београд 1. новембра 1918. године.

Већ смо констатовали да је Рајс поступао у вршењу своје стручне експертизе с великом обазривошћу и потпуном објективношћу, служећи се за то време највишим знањима и методама које је познавала криминалистика. Тиме је он испунио дужност етике струке: да утврди истину онакву каква јесте. Међутим, он је кренуо и даље од тога: да обзнани истину свету, да искаже своју солидарност са жртвом, да се бори за право на слободу једног малог народа на који је агресију извршила велика војна сила. Ту долазимо и до оне

¹¹ „Када неко каже да је 'Солунац', више вреди у очима готово свих старих бораца него да је на не знам каквом истакнутом положају у миру“ (Рајс, 1997а: 12).

битне дистинкције између етичких и моралних норми, које је много касније успоставио Јирген Хабермас (Habermas, 1993). Свака је етичка вредност посебност по себи, док морална норма дугује свој статус провереном универзалном важењу (Habermas, 1996: 259). Етичке вредности карактеришу једну заједницу, одражавају оно што представља заједничко добро за ту заједницу, њену идентитетску карактеристику. У том смислу нпр. заједничко добро за криминалистичку струку јесте да њени припадници дају истините и објективне налазе, засноване на највишим тренутним достигнућима те струке, пошто тиме обезбеђују да се њима и њиховим налазима верује. Међутим, моралне норме су норме вишег нивоа и имају универзално важење. Моралне вредности повезане су с идејом правде. Праведно је нпр. да сваки човек и сваки народ буде слободан; да се сви људи једнако третирају итд. Храбро износећи истину о рату у Србији 1914–1918, приступајући српској војсци као добровољац, изражавајући солидарност са њеном борбом за коју је већ научно утврдио да је праведна пошто представља борбу за слободу и поштује, за разлику од Аустроугара, норме ратног права до којих је веома држао, Рајс се заправо борио за победу идеје правде. Тиме је надвисио етички кодекс своје струке и уздигао се до интелектуалца најбољих моралних врлина. То му је дало за право да и по окончању Првог светског рата остане у Србији, прати дешавања у њој и да је, у свом политичком тестаменту *Чујте, Срби!* (в. 1928/19976) упозори на морална посрнућа њене „интелигенције“ и „политичке класе“.

Литература

- Кларк, К. (2014). *Месечари: како је Европа кренула у рат 1914*. Смедерево: Хеликс.
- Кнежевић-Предић, В., Аврам, С., Лежаја, Ж. (прир. 2007). *Извори хуманитарног права, 2. допуњено и прерађено издање*. Београд: Факултет политичких наука, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста.

- Милић В. (2014). *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике.
- Рајс, Р. А. (1916). *Како су Аустиро-Мађари рајовали у Србији*. Одеса: Типографија Јужно-руског дионичарског друштва.
- Рајс, Р. А. (1920). *Прилој за реорјанизацију полиције*. Београд: „Геца Кон“.
- Рајс, Р. А. (1924). *Писма са срјско-македонској фронтја: 1916–1918*, превео с француског С. Ј. Микић. Тузла: Књижара Ј. Петровића.
- Рајс, Р. А. (1997а). *Шта сам видео и проживео у великим данима*. Београд: Младост турист, Итака.
- Рајс, Р. А. (1997б). *Чујте, Срби!* Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака.
- Рајс, Р. А. (2014а). *Злочини над Србима у Великом райу*. Београд: Свет књиге.
- Рајс, Р. А. (2014б). *Райни извештаји из Србије и са Солунској фронтја: необјављени текстови на срјском језику*. Београд: Геополитика.
- Habermas, J. (1993). On the pragmatic, the ethical, and the moral employments of practical reason. In: J. Habermas *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics* (ch. 1). Cambridge (MA): MIT Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Шуваковић, У. (2019). Чињенице су непромењиве чак и када власт пожели да их мења. У: Д. Елезовић, У. Шуваковић, Б. Ракић (прир. и ур.) *НАТО апресија у свейлосији правде* (291–322). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Доступно на: https://drive.google.com/file/d/1ovha6DjuqffK_h8BQuEjO0IK0Rogwv2c/view.

ГЛАВА 5

РАЈС О „КОМИТСКОМ ПИТАЊУ“

*Ни сама несрећна Србија, којој се у овом ширењу
нужу њене величанствене славе сви диве, не
ваји за осветом. Она тражи само правду.*

(А. Бонасије, у:

Рајс, Бонасије, 1919/2021: 13)¹

УВОД: О БУГАРСКИМ ЗЛОЧИНИМА ПРЕ И ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, ОПИСАНИМ У ОПТУЖНИЦИ ПРОТИВ БУГАРСКЕ

Арчибалд Рајс је у Краљевину Србију позван да се упозна са злочинима Аустроугарске војске, приликом њеног напада на нашу земљу, и да их истражи. Међутим, суочен са ратним страхотама којима је лично сведочио, о којима је урадио детаљну експертизу и известио међународну јавност, он је сматрао својом обавезом да проведе читав рат са српском војском и детаљно истражи све злочине и жртве рата на просторима Краљевине Србије и, уопште,

¹ А. Бонасије (Bonnassieux), дипломирао је на Правном факултету у Лиону, 1896. Две године касније добио је посао у јавном тужилаштву у Лиону, а потом 1900. именован за заменика судије. Постаје истражни судија 1906. у Монтбрисону. По избијању Првог светског рата бива мобилисан и служи на различитим местима, прележавши и тифус. Бива упућен на Крф. Генерал Мондезир га је, са свим похвалама, препоручио да представља Француску унутар савезничке комисије која је истраживала бугарске злочине у Србији. „Именован на ово место, он је тако добро испунио своју мисију да је добио многа завидна српска и грчка одликовања“ (Старчевић, 2021: 9).

на путу којим се српска војска кретала. Отуда и његово сведочење о злочинима Бугара на подручју Македоније, јужне Србије и Косова и Метохије, о којима је, као експерт српске владе, извештавао у Неију (*Neuilly-sur-Seine*) где је, у склопу Париске мировне конференције, закључен Нејски мировни уговор између сила Антанте, укључујући Србију и Бугарску, поражене државе у Првом светском рату. „Господин Рајс није као војник прешао целу Србију, већ као врсни стручњак за право и правду. Сматрао је да је његова обавеза да буде уз победничку војску, како би прикупио и истражио још увек свеже трагове безбројних злочина које су починили Бугари и како би забележио прва потресна сведочења српских жртава. Хтео је да лично чује приче о томе како су их Бугари терорисали и какве су све страхоте преживели, а да упркос свему нису клонули духом ... његови подаци и целокупна документација узети [су] са најсигурнијег и најчистијег извора, у време када су се згаришта још пушила и када су свеприсутна беда и несрећа притискале српски народ ... Зато су његови извештаји, без извештачености и дотеривања, права слика страхаота које су Срби преживели“ (А. Бонасије, у: Рајс, Бонасије, 1919/2021: 12; уп. Растовић, 2019).

Криминалистички налази Арчибалда Рајса² о злочинима почињеним током Првог светског рата, и његови извештаји о томе, објављени су на српском језику у до тада најцеловитијем облику, у монографији *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*. (2019)³, која представља први том петотомних *Изабраних дела Арчибалда Рајса*. Рајс је, међутим, настојао да своје стручне

² О доприносу Арчибалда Рајса оснивању криминалистике као научне дисциплине у свету и код нас, те формирању криминалистичке полиције и школства (в. Крстић Мистрицеловић, 2019а; Крстић Мистрицеловић, 2019б; Кнежевић Лукић, 2019).

³ Ова монографија, под истим или сличним називом, имала је више издања на српском језику, почевши од оног из 1997. године. Текстови, међутим, садржани у сваком од њих нису идентични, већ су неки додавани како су превођени, а неки фокусирани само на злочине неке од држава које су заједнички атаковале на Србију.

налазе представи и светској јавности, те је због тога заједно са замеником окружног јавног тужиоца из Француске А. Бонасијеом публиковао у Паризу књижицу *Ойџужница йројив Буїарске*, која је преведена на српски језик и објављена код нас тек 2021. године (Рајс, Бонасије, 1919/2021). Према исказу Бонасијеа, Рајс је иницирао писање овог заједничког дела⁴ на начин да њих двојица упореде резултате својих истраживања и да Бонасије напише предговор, што је овај и прихватио, будући да је извештај савезничке комисије о злочинима Бугара у Србији већ био објављен, па му је престала обавеза поштовања тајне. „Разменили смо резултате својих истраживања и закључили да се наши подаци, утисци, осећања и ставови савршено подударaju... Ова скромна публикација израз је побуне нашег срца и нашег разума против свих облика повреде права, правде и хуманости, у које смо се лично уверили... Стајемо на страну поменутих вредности, како бисмо захтевали од судија да казне све злочине, а да све целате осуде на казну коју заслужују“ (А. Бонасије, у: Рајс, Бонасије, 1919/2021: 12, 13).

У *Ойџужници йројив Буїара*, Рајс изражава своје огорчење не само вероломним ставовима бугарске владе, и пре него што ће Бугарска формално ући у рат против сила Антанте и Србије, већ и понашањем бугарског народа. И пре него што ће ући у рат, Бугарска је предузимала антисрпске активности⁵,

⁴ На оригиналу су обојица потписани као аутори, али се из текста види да је Бонасије извесно писац Предговора студији. За остатак текста је тешко утврдити да ли су аутори обојица или само Рајс, премда би се по стилу писања рекло да је то само Рајс који је, могуће, користио неке од Бонасијеових података, па је то био основ да га сматра коаутором.

⁵ И антигрчке. Према Рајсовом налазу, супротно сваком праву, Бугари су „из старе Бугарске и са територија које су им припале Букурешким миром“ протерали око 36.000 Грка, конфискујући им имовину. „Грчки елемент, који је могао да препозна чак и најмање упућен посматрач, био је сувише незгодан и није се уклапао у слику о ‘чисто бугарској средини’, коју су Бугари упорно настојали да створе. Други циљ, који су Бугари хтели да постигну протеривањем и пљачкањем Грка из Македоније и бугарске Тракије, било је богаћење државе и њених појединаца“ (Исто: 22–23). Дакле, већ тада смо имали посла са оним што је у савременој социолошкој и политиколошкој литератури бар садржај појма „етничко чишћење“ (в. Шуваковић, Ракић, 2017), иако никада нико није тако означио ондашња бугарска зверства.

између осталог и **терористичке акције**⁶ у три наврата минирајући железнички мост у Струмици, чиме је прекинут пут снабдевања намирницама Србије. Иако је бугарска влада те акте приписивала „македонским комијџама“ (нагл. У. Ш.), Рајс је истрагом утврдио да су „ове комите долазиле из Софије и Цариграда“ (Рајс, Бонасије, 2021: 20). Трећи напад на струмички железнички мост Рајс описује да се збио са „бројнијим снагама, опремљеним митраљезима“, као и да је то била „права организована битка“ у којој је, осим срушеног моста, масакрирано 300 Срба, „углавном живих спаљених, у шта смо се лично уверили“ (Исто). На основу документа пронађених код убијених Бугара, Рајс закључује да су иза напада – „који нису могли бити дело само неколико комита“ – стоје не само „неутрална“ Бугарска већ и да су изведени уз помоћ Турске, „непријатеља Антанте и савезнице Централних сила“. Пронађено је и злато за које је утврђено да је добијено од аустроугарског војног аташеа у Софији. Дакле, врло детаљистички, показује се које су три државе биле умешане у ове нападе (Бугарска, Турска и Аустроугарска), као и да комите нису никакви „аутентични побуњеници“, већ терористи убачени на подручје Македоније. Рајс даље истиче да су „бујарске комијџске банде“ упадале на српску територију нарочито

Тај појам су први пут искористили југословенски комунисти 1981. године да би означили идеју-водиљу албанских сепаратиста: стварање „етнички чистог Косова“, што је значило да га претходно треба етнички очистити од Срба (Šuvaković, Stevanović, 2018: 1225). Да су Срби у савремености починили такве злочине какве Рајс описује да су их тада учинили Бугари над Србима, у оним случајевима када би то одговарало „великим силама“ Запада, под арбитрерним условима, данас би, без обзира на број жртава и постојање *dolus specialis*-а, то лако могло да буде „проглашено“ и за геноцид (у Рајсово време ово кривично дело није постојало у међународном праву), баш као што су то велике силе мањином гласова (sic!) изгласале у Генералној скупштини ОУН када је реч о Сребреници (ГА, 2024; уп. Херман, Питерсон, 2010, посебно 45–48; Чомски, 2018: 85–86), при чему бугарски злочини над Србима из Првог светског рата и они који су почињени у Сребреници нису упоредиви ни по броју жртава ни по начину извршења.

⁶ Свугде у тексту, болдовање У. Ш. Овакво наглашавање означава *џијџове злочина* за које Рајс оптужује не само регуларну бугарску војску већ и комите, као што ће се у даљем тексту видети.

у Малешкој области“ (нагл. У. Ш.) од јесени 1914. све док Бугарска није објавила рат Србији 1915. године. Напади нису били усмерени само на инфраструктуру. „Убијали су становништво, уцењивали га и крали му стоку“ (Исто: 20, 21). Он указује на похлепу за новцем и имовином као важан мотив бугарских војника, наводећи као детаље примере ситуација када су њихови заробљеници, у бици код Битоља, изражавали жељу да буду послати у Француску пошто се „надају да ће тамо зарадити новац!“ (Исто: 18) или када су „на Кајмакчалану убијали српске рањенике уз покличе: ‘Новац, Срби!’“ (Исто). Стога он, без имало зазора, истиче како је „бугарски народ исто толико крив за рат колико и његова влада“ (Рајс, Бонасије, 2021: 15).

Како утврђивање мотива (*cui bono?*) представља основ сваке криминалистичке истраге, тако и он на почетку ове студије даје врло јасан одговор о мотивима: 1) „хтели су да ‘бугаризују’ ове крајеве тако што ће учинити све да нестану староседеоци који нису Бугари. Затим ће пред неупућеном Европом и Америком указивати на ‘апсолутно бугарски карактер’ тих крајева“; 2) мотив је разбојништво и пљачка жртава. „Богатили су се и држава и појединци. Наиме, сва имовина убијених постајала је ‘власништво државе’, од које су појединци узимали велики део“ (Исто: 24)⁷.

Опшужница против Бугарске је дело којим њени аутори, у релативно краткој форми, желе да француској – тиме и светској – јавности, представе злочине које су бугарске

⁷ Не догађа ли нам се сада истоветна ствар на Косову и Метохији, само од стране Албанаца и поново уз највећу подршку оних сила које су у Рајсово доба подржавале Бугарску? Нажалост, век касније тим силама су се придружиле и владе некада савезничке са Србијом, док евроамерички *main stream* медији стварају наратив како је Косово и Метохија албанска територија, притом од 2008. и „независно“ од Србије, пренебрегавајући чињеницу да су владе баш њихових земаља извршиле агресију на једну суверену државу – Савезну Републику Југославију, баш како би створиле „основ“ за проглашење тзв. независности (в. Вуковић, 2018; Шуваковић, 2020; Јевтовић, 2021). Пред злочинима над тамошњим Србима, који у континуитету трају 110 година (Шуваковић, 2011а) и који, кумулативно посматрајући, имају карактер геноцида (Аврамов, 2008), „међународна заједница“ – ћути.

комите, а потом и бугарска војска након што се Бугарска прикључила Централним силама у рату против Србије, починиле над српским становништвом, на територији Краљевине Србије. Ми ћемо те злочине, на које се у књизи указује, покушати да типологизујемо и, само неке од наведених, дамо као илустрацију. Рајс полази од најопштијег: **издаје савезника, кривоклетства и уласка Бугарске у рат на страни Централних сила**, чиме се забија „нож у леђа“ Краљевини Србији; **убиства цивилног становништва**, при чему Рајс процењује да су Бугари одговорни за око 100.000 жртава (Исто: 32) и наводи око „25.000 цивила које су Бугари масакрирали“ само на подручју Прокупља и Куршумлије. На пример, у селу Кладурово, „које је имало око 400 становника, открили смо 87 жртава које су Бугари убили“ (Исто: 23). Рајс је дошао у посед тајног писма који је начелник окупираног Врањског округа 1916. упутио министру унутрашњих послова Бугарске и у коме га овај обавештава и изражава протест због незаконитих интернирања које се врше, убистава интернираца, силовања њихових кћерки и жена, отимачине њихове имовине „само да би се прикрили ови незаконити поступци, колико год да су били патриотски и узвишени разлози оних који су издали оваква наређења ... Биће потребно бар десет година да се поправи зло које су ови људи нанели Бугарској и њеном народу, а све у народно име. Иста злодела почињена су и у Нишу, о чему сам поднео извештај Врховној команди, господину председнику Владе и вама лично ... Нудим Вам на располагање анкету о свирепостима, убиствима, пљачкама и изнудама ... Никад у животу нећу заборавити речи које је 23. јануара ове године изговорио фелдвебел Попов пред целом породицом покојног Зафирова, и пред његовим братом: ‘Шутирао сам већ многе главе као што је твоја. И са њом ћу то исто урадити’“ (Исто: 25, 26). Ово писмо заправо представља писани доказ да су чак и поједини представници бугарске окупационе власти били свесни да се врше страховити злочини над локалним цивилним становништвом и да су о томе обавештавали

централну владу у Софији, што појачава њену одговорност: имала је недвосмислена сазнања о злочинима, али ништа није предузела да их спречи. То је Рајсова поента. Зато је бесмислен покушај релативизације злочина из писма бугарског министра спољних послова Тодорова од децембра 1918, у коме он каже како се тврди да је на подручју Сурдулице убијен 41 српски свештеник, али да је „Комисија утврдила да је *неколико свештеника* (нагл. У. Ш.) из овог краја заиста убијено, али да ће се тачан број жртава и њихова имена утврдити накнадно“⁸, при чему се прст одговорности за ово упире ка локалним командантима (Исто: 27). Рајс оштроумно примећује да је бугарска Комисија за почињене ратне злочине одлучила да „симулира судску истрагу против неколико највише компромитованих особа“, али да су и неке од њих једноставно склонили, наводећи пример пуковника Калканџијева „чију је кривицу наша анкета доказала“ који је „умро у возу“, као што ће и остали „мистериозно и изненада нестати“ (Исто: 27, 28). Надаље, Рајс указује на садизам бугарске армаде, који се огледа у томе да су „жртве мучене, а њихове породице присиљаване да присуствују самој егzekуцији“, наводећи конкретне примере за оваква поступања. За згражавање је било и то што су Бугари фотографисали своје обешене жртве и те фотографије штампали као разгледнице. „Бугарски војници-убице радили су исто што и њихове аустроугарске колеге: често су се сликали са лешевима својих жртава. Лудило и садизам!“, закључује Рајс (Исто: 30). У *Ойшужници* се, као пример окрутних злочина, наводи дефиле улицама градова са одрубљеним главама жртава натакнутим на врхове бајонета, покољи по селима и градовима, са прецизним именима жртава (Исто: 31). Он је указао и на то да су претежно жртве били угледници: интелектуалци, учитељи, државни и општински чиновници и свештеници, и да је он у поседу списка са преко

⁸ Међу њима и епископ Викентије и његов ђакон Цветко, током проласка кроз Качаничку клисуру, за шта је покренут судски поступак против истог оног Попова који се хвалио шутирањем људских глава (Исто: 27).

150 убијених свештеника (за пример наводи Алексинац и Власотинце где су убијени сви свештеници) (Исто: 33), све у циљу **застрашивања становништва**. Према његовом сведочењу, **пљачкани су и живи људи и лешеви**. Посебно се указује на патолошки садизам. „Димитрије Парев, *бујарски комиџа* (нагл. У. Ш.), а у цивилу професор гимназије у Софији, убио је сељака Проку, из села Терновче, без икаквог разлога. Касније је Илији Јанковићу, посластичару из Петровца, рекао да не може да живи ако не убије бар једну особу месечно. Потпуковник Атанасов, у разговору са Миланом Николићем у Прокупљу, изјавио је да ‘једе само печено српско месо’“ (Исто: 35).

У *Ојџужници* Рајс посебно пише о злочинима бугарске војске на подручју Сурдулице и процењује да је тамо убијено између три и четири хиљаде људи. Откривене су и откопаване масовне гробнице у местима Дубока долина, Врла Река и др., све у непосредној близини Сурдулице, где је „извршен покољ над хиљадама Срба из Врања, Прокупља, Куршумлије, Лесковца, Ниша и других места. Током истражних радњи утврдили смо да су сахрањивали људе док су још били живи, а да су их накнадно убијали камењем, када су већ били положени у гроб“ (Исто: 36–37). Даље се описује да су, у неком тренутку овог кољачког лудила, и сами бугарски војници изгубили снаге да наставе даље са убијањем недужних људи. Тада је затражено „од бугарске врховне команде да им пошаљу *македонске комиџе* (нагл. У. Ш.), како би наставили са истребљењем Срба. Они су убрзо дошли, са својим командантом Трајком Поповим из Скопља. Као што каже начелник Димитров, Сурдулица ... остаје типичан пример бугарског дивљаштва“ (Исто: 37). У *Ојџужници* се даље нижу подаци о бугарским **убиствима српских затвореника** (само у Охриду „око 500“), али и цивила у Охриду, уз „образложење“ како „немају више чиме да их хране“ (Исто: 38). Извршена је и егзекуција хиљада српских затвореника у Прилепу, што је Рајс својом анкетом (Исто: 39) потврдио. Не само да су убијани српски већ и француски заробљеници (Исто: 40), док су у масакрима

учествовали и официри. Један од његови грчких сведока потврђује како је лично видео, новембра и децембра 1915, како су бугарски војници „убијали српске затворенике“ у Скопљу, Качанику, Феризовићу (Урошевац) и Призрену. Рајс нема документ којим би потврдио наредбу бугарској војсци да се побију сви заробљеници и рањеници, али пише да су „без сваке сумње, команданти већих војних јединица, издавали оваква наређења. Ово доказују изјаве наших српских, бугарских и грчких сведока. Уосталом, како би иначе могли да се догоде онако страховити покољи заробљеника у Прилепу, Охриду, Струги, итд?“ (Исто: 44)⁹. Рајс, на основу исказа сведока, доказује да је и после капитулације, бугарска војска наставила са убијањима, чак и приликом повлачења (Исто: 44–45). Међутим, масовна убиства нису била једина врста злочина за које он терети Бугаре. Рајс наводи и **садистичке начине извршења злочина**, какви су били жигосање људи ужареним гвожђем, ударање људи до изнемоглости, одсецање удова бајонетима, пуштање дивљих паса да растргну њихова тела (Исто: 49–50). Ту су и **систематска, масовна силовања, извршена на садистички начин**: жена пред мужевима¹⁰; обешчашћивање невиних девојака; силовање, па убиство девојака пред мајкама; силовање, одсецање дојки, убиство; пребијање жена по голом стомаку, укључујући и труднице; групна силовања; претварања девојака у проститутке¹¹ (Исто: 45–49).

⁹ Рајс наводи изјаву једног поднаредника да је 9. пуку било наређено да „убију свакога на кога наиђу“. Рајс наглашава да ово није једино сведочење те врсте, а да је главни циљ било застрашивање становништва ради „плаћања глобе колику су им Бугари одредили“. Војници 9, 11. и 12. пешадијског пука, према сведочењима које је Рајс прикупио, у околици Кучево и Доњи Милановац су се „често прерушавали у *српске комиџе*“ (нагл. У. Ш., Исто: 28–29).

¹⁰ „У Приштини су се официри затварали у једну собу заједно са турским женама, док су њихове мужеве затварали у суседну просторију. Са женама су поступали тако да су њихови мужеве морали све да чују“ (Исто: 47).

¹¹ Сведок из Прилепа говори о понижењима током боравка 9. бугарске дивизије у том граду. „Малтретирали су их и понижавали до те мере да су чак и девојке из добрих кућа биле принуђене да се региструју као проститутке и да се подвргну лекарском прегледу у згради градске скупштине. Ја

Комијске војводе се истичу у овим злочинима. Тако „војвода Миура Фердинанд наредио је да најпре скину Станију Воскову из Петровца, и да је ударају по стомаку. Затим су нахушкали пса да је силује“ (Исто: 46).

Рајс у *Ојџуџници* **интернирање локалног становништва** повезује са идејом **бугаризације простора**¹² који су били под њиховом окупацијом. Он објашњава да су интернирани, пре свих, најугледнији, најбољи домаћини, „утицајни Срби и Грци, јер су знали да ће ове патриоте искористити сваку прилику да ослободе своју земљу, чак и по цену устанка против окупатора“. Притом, Бугари су настојали да увере светску јавност да та подручја имају „суштински бугарски карактер“. Оваквим великобугарским идејама он објашњава и зашто су многи интернирци „нестали“ (заправо: убијени или мучени до смрти) већ током интернирања. „И зато, ни за тренутак не оклевајући, оптужујемо не само владу, већ и цео бугарски народ, за

знам да су имена ових девојака била написана на једној табли, која је затим окачена на врата цркве... (сведок је дао имена ових девојака). Ова ситуација се није променила ни када су дошле немачке трупе“ (Исто).

¹² Бугаризација је вршена и променом презимена којима је одузимао наставак -ић, па су се „нова презимена“ завршавала на -ов или -ев, за шта Рајс наводи примере. Такође, учитељи су децу националност по школама листом уписивали као бугарску, држана су пропагандна предавања по окупираним местима о „бугарској националности“ мештана, скрнављени су гробови тако што су са њих брисани српски натписи, демолирани споменици који су подсећали на српске борце из претходних ратова, одузимане су српске књиге које су потом јавно спаљиване, пљачкани манастири (пример манастира Горњак). Све наведено, без икакве двојбе, чувени пољски правник и „отац геноцида“ би подвео под појам геноцида. Он, онако како га је Лемкин формулисао још 1933, обухвата не само биолошко истребљење популације по некој основи (како је, касније, предвидела Конвенција ОУН о геноциду, 1948), већ обухвата и оно што се може назвати *културоцид*, а то је брисање материјалне и духовне баштине и идентитетских карактеристика једног народа (в. Lemkin, 1946), што је нашло свој израз у Резолуцији Генералне скупштине ОУН 96 (I)/1946 „Злочин геноцида“. Лемкин у чланку из 1946. управо објашњава разлог свог противљења да се настојање за брисањем културног идентитета неког народа назива његовом „денационализацијом“, тиме да тај термин не конотира и његово биолошко уништење. Геноцид је према њему гнусни појам, који обухвата оба: и биолошко уништење и брисање културно-идентитетских трагова постојања једног народа.

масакр који су починили над Србима, док су их спроводили у изгнанство, а нарочито за масовне покоље у Сурдулици. Ово су сви знали, укључујући и владу у Софији, а доказ за то су писма бугарског начелника у Врању, Димитрова ... Не, нико није нашао ни једну реч сажаљења. Напротив, сви су се радовали уништавању толико омражених Срба“ (Исто: 54–55). Уз интернацију је ишла и **конфискација имовине** путем које се богатила не само бугарска држава већ, како Рајс уверљиво показује, и непосредни њени извршиоци и заповедници. Рајс се поново позива на писмо начелника Димитрова министру унутрашњих послова Бугарске: „Убеђен сам такође, да су интернирце убијали, силовали њихове жене и ћерке и крали њихову имовину, само зато да би прикрили те незаконите радње“ (Исто: 55). У *Општинници* се јасно показује да су **Бугари масовно мобилисали становништво Македоније у своју војску, око 60.000 младића према Рајсовој процени заснованој на документима** (Исто: 62–63), **бомбардовали отворене градове (Битољ) и користили бојне отрове** (Исто: 67–68), **што је у супротности са међународним ратним правом**. Рајс сматра да Бугарска то неће моћи да порекне, због масовности, али да ће покушати да оправда тиме да је реч о њиховој „сабраћи“, пошто је „Македонија етнички бугарска“. Рајс одбија да коментарише ове територијалне претензије према Македонији, уз опаску да „Србија има исто толико права, ако не и више, да овај део Европе сматра својим“ (Исто: 62–63). Он само легалистички констатује да су области у којима је вршена регрутација биле у саставу међународно признатих граница Краљевине Србије, те да су становници тих области били држављани једне државе под окупацијом. „Македонија је могла бити хиљаду пута етнички бугарска земља, али конвенције о људским правима и одредбе закона о ратовању строго су браниле Кобурговој влади да присилно мобилише Србе из Македоније у бугарску војску“ (Исто: 63).

Рајс утврђује и „разлоге“ оваквог нехуманог поступања према локалном становништву: 1) пљачка, 2) „мржња

према свему што је српско и грчко“ и 3) „чист садистички порив“ (Исто: 50–51).

Скицу овог Бонасијеовог и Рајсовог текста овде смо сачинили да бисмо указали на то да је Рајс већ 1919. године обавестио светску јавност, прилично детаљно и са мноштвом примера, о бугарским злочинима у Србији, али и о томе ко су, заправо, *комије* које су харале на простору Македоније. Нису то били никакви устаници, већ најамници Бугарске у рату који је она водила против Србије. Када је официјелно потписан мир, Бугарска је наставила да користи њихове „услуге“, настављајући тако да врши злочине против српског становништва на тлу Македоније и Косова и Метохије, под маском да се ради о аутентичном покрету Македонаца. Управо захваљујући познавању ситуације „на терену“, истрагама које је спроводио током Првог светског рата, тако да га нико није могао преварити и завести на погрешан траг, Рајс ће показати да је ово лаж бугарске пропаганде и доказати да иза комитског покрета стоји бугарска држава са својим великодржавним пројектом.

2. РАЗОБЛИЧАВАЊЕ КОМИТСКОГ ПОКРЕТА И ЊЕГОВОГ ДЕЛОВАЊА У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПОЛИТ-СОЦИОЛОШКИ И КРИМИНОЛОШКИ ДОПРИНОС

У свом Извештају који је урадио, септембра 1921. након обиласка Македоније, по захтеву Светозара Прибићевића, тадашњег министра унутрашњих послова, Рајс даје један општи преглед социјалноекономских услова живота људи у Македонији и друштвених промена које су у овом делу Краљевине СХС наступиле по окончању Првог светског рата. Рајс то не чини искључиво да би контекстуализовао друштвени оквир деловања комитског покрета, већ и да би надлежним државним органима ставио до знања са каквим се све проблемима суочава новостворена Краљевина на тим

просторима. Зато он од министра Прибићевића и тражи да са његовим извештајем упозна и друга министарства.

Свакако, међутим, да ова контекстуализација има значај и за разумевање прилика деловања комита¹³. Ми ћемо се, у овом поглављу, усредсредити на оне друштвене околности, на које Рајс указује, које су најдиректније повезане са активношћу комитског покрета, узимајући пре свега у обзир његово порекло и друштвене и политичке чиниоце који доприносе његовом деловању, док се социјално-економским стањем македонских крајева, које Рајс детаљно такође приказује у свом извештају, нећемо посебно бавити.

Рајсов извештај из септембра 1921. године заправо представља политичко-социолошку анализу стања у Македонији тога доба. Он не оставља никакву сумњу у то да су комите заправо, од стране Бугарске, организовани, обучени и наоружани бандити који се убацују на простор Македоније, дела Краљевине СХС. Стога их он у свом извештају и назива „бугарске комите“, за разлику од „арнаутских банди“ или „арнаутских пљачкаша“, који упадају из Албаније, „потпомогнуте арнаутским живљем из Македоније са албанске границе“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 323). Дакле, на овом подручју се држава суочава са деловањем два сепаратистичко-терористичка покрета, бугарским (комитским) и албанским (заправо албанско-турским, качацима), од којих оба имају, према Рајсу, два

¹³ Рајс даје типично социолошка објашњења збивања на терену. Тако он пише: „У Тетову се ништа не подиже, јер ... становништво се много плаши качака“. Битољ је супротан пример, тамо се „грозничаво зида“, укључујући и јавне објекте (шеталиште), у чему заслуге имају и општинске власти. „Исто тако на обнављање вароши утиче и повратак емиграната из Америке, који се враћају у ослобођену отаџбину доносећи добре уштеђевине“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 306). Качаци су били бандити, Турци и Албанци, *de facto* оружаном крило Џемијета (Шуваковић, 2011б: 553–554), који је имао своје упориште међу муслиманским живљем у Македонији и на Косову и Метохији. Њихова обука се вршила, углавном, на подручју Албаније и Турске, уз подршку Италије. Богумил Храбак тако наводи да је интензивније деловања качака 1924. подстакнуто и директивама из Валоне, где је, на једном састанку, договорено подизање устанка на Косову и Метохији и у Македонији (Храбак, 2003: 50).

циља: политички и пљачкашки. Рајс, међутим, не види посебну опасност од деловања ниједног од ова два покрета. За качаке притом каже како „Арнаути нису никада мировали за време Турака, влада из Цариграда имала је неколико пута озбиљне муке с њима ... Било би заиста врло чудновато да су, заузимањем Македоније од стране Срба, ови упади одједном престали. Пошто питање албанске границе још није решено, то Арнаути имају интереса да изазивају нереде на српској територији, само што су упади и нереди од мале вредности“ (Исто). Он такође с правом констатује да део бегова, под утицајем Турске и Албаније, штити ове банде, те да „турски живаљ није непријатељски расположен према њима“ (Исто). Рајс сматра да је страх хришћанског становништва од деловања качака „преувеличан“, а посебно „нервоза“ која је захватила чиновништво „да су качаци нарочито послати да убијају чиновнике“ (Исто). Слична је ситуација и са смртним казнама у округу Штипа, које Министарство правде није потврдило. Тиме, с једне стране, становништво које је „страховито патило за грехе Бугара“ стекло је представу да држава неће да их заштити, док су бугарофили то протумачили као слабост која их храбри у супротстављању држави (Исто).

У свом Извештају, Рајс се усредосредио на деловање бугарских комита и на препоруке како да се њихов утицај сузбије, имајући у виду огромна страдања цивилног становништва на подручју Македоније током Првог светског рата од стране Бугара, те страх становништва који им је терором што званичне бугарске војске, што бугарских комита, усађен. Он је огорчен помиловањем Цепушева, на смрт осуђеног ратног зликовца, за кога тврди да је био „творац покоља за време рата 42 болесних српских војника, жена и деце у Радовишту 1915. ... Ја лично познајем врло добро случај Цепушева из мојих података за ратне кривце“ (Исто: 314). Рајс сматра да је српска влада на овај начин услишила жеље енглеске владе, али да је тиме направила велику грешку и штету. Он, надаље, извештава о деловању комитетских банди и указује на државне грешке које га

олакшавају. Указује да су 1913, када су Грци заузели Кукуш, преко 900 породица пребегле Бугарима за Струмицу. Потом су те исте породице 1918, мислећи да ће Струмица припасти Грцима, тражиле повратак у своје првобитно место, да би онда када је постало извесно да Струмица припада Краљевини Србији, тражиле повратак у Струмицу, што им је све и одобравано. „За време избора радикали и демократе су развили велику агитацију међу њима, али су их поменуте избеглице превариле и гласале за комунисте по наређењу из Софије. Шефови банди комитских воде готово сви порекло из ових породица“ (Исто: 315). Рајс предлаже да буду враћени у Кукуш, у Грчку, а да се у Струмици населе Црногорци или Личани. Такође, имајући лоша искуства са локалним грчким чобанима у пограничју, који помажу комите, Рајс предлаже да се прошири заштитни гранични појас са два на 10 километара. На основу исказа ухапшених комита, који су били утамничени у Прилепу, Рајс јасно доказује да је „бугарска влада у вези с комитама и она их шаље у Србију. Бугарска влада ставила је на расположење комитама један магацин муниције, а међународној комисији је изјавила да је исти био опљачкан од лопова“ (Исто: 316). Он сматра да комитска активност није опасна и да је „потребна добра полицијска организација и расељавање бугарских избеглица из Струмице и њима био би крај“ (Исто). Оно што Рајса више брине, јесте испреплетаност рођачким везама између македонског становништва и оног у Бугарској, те интензивна кореспонденција међу њима, која не подлеже никаквој цензури. Сем тога, онима који су избегли из Србије у Бугарску дозвољава се повратак, па тако Рајс наводи пример попа Коцића из Штипа, „раније Коцев“, који је био бугарски поп и „као такав био је у војсци Фердинанда Кобурга“. Рајс се оправдано пита какав српски патриотизам таква особа може да пропагира. „Ја верујем да ће он бити стуб пропаганде за Велику Бугарску“ (Исто: 316, 317). Рајсов закључак је да су Бугари у пропаганди веома вешти и да је прилагођавају приликама: када осећају да имају снагу и подршку, онда се залажу за „бугарску македонију“,

ако нису сигурни у сопствену снагу, онда траже „аутономију за Македонију“. Када се осећа потпуно слаба, „онда жели велику Југославију с Бугарском“. Када се створе прилике за то, идеја је да прво анектирају Македонију, па да такви стану на чело конфедерације (Исто: 317). У својој касније написаној студији о комитетском питању, Рајс ће истаћи да питање аутономије Македоније, у току рата, никада није постављано, чак ни од стране „великих вођа“, набрајајући неке од њих, који су сви тражили „бугарску Македонију, хвалећи се тиме да раде на томе да се Бугарској врати овај ‘део националне баштине’“ (Рајс, 1924/2021: 104).

Рајс анализира различите факторе који делују негативно код тамошњег становништва у погледу прихватања чињенице да је Македонија након Балканских ратова у саставу Краљевине Србије, а након Првог светског рата једно подручје у Краљевини СХС. Резултати његове анализе показују да држава сноси највећи део одговорности за такву ситуацију. Тако он наглашава корупцију чиновника – „бакшиши раде на многим местима“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 326), указује на класичне злоупотребе положаја од стране појединаца, али и на недовољну компетентност појединих државних службеника. Рајс сматра да је веома лоше што поједини чиновници етикетирају Македонце као Бугаре. Свестан је да нема довољно школованих за чиновнички посао, али подвлачи да не треба бити сувише широкогруд и да је, приликом постављења чиновника, „више пута узиман у обзир ‘интерес партије’ а не земље“. Уопште, на више места у овом Извештају, Рајс инсистира на надвладавању партијског интереса над државним интересом. Он указује на то да се у Македонију морају слати „најбољи чиновници“, као и да је потребно извршити изнова тријажу оних који су већ тамо. „Чиновници који сматрају шишање – премештај у Македонију као падање у немилост, штетни су за њу“. Они само гледају како да издејствују свој премештај у „старе границе“ Србије (Исто). „Не слати Хрвате и Словенце и друге који сматрају Македонију као Сибир или Централну Африку“ (Исто: 327). Насупрот

томе, Рајс сматра да је „чиновник који иде тамо васпитач македонског народа, чије национално васпитање није још довршено. Полицијски чиновник има исту улогу као и учитељ. Будућност Македоније зависи од њих!“ (Исто: 327). Зато су од великог значаја чиновници који познају историју Македоније и имају разумевање за тамошњи народ. Осим тога, Рајс препоручује да се они добри не премештају у кратким интервалима, али да после завршетка службе у Македонији добију неко добро намештање, пошто је мишљења да би на тај начин били стимулирани. Такође, истиче да чиновници који су рођени на тлу Македоније, не би никако требало да обављају своју дужност у свом месту, већ негде другде. „Тамо познају много света, с којима су интимни и често говоре о службеним стварима са својим пријатељима. Ако су жењени онда је још горе јер жена може бити још индискретнија¹⁴. Када пак проведу извесно време у другим крајевима, ма било то у Македонији они постају већ другачији и не ризикују се да буду индискретни“ (Исто). Дакле, Рајс овде демонстрира да изврсно познаје и менталитет локалног становништва, и предлаже како би се са њим требало носити. Свакако, то није једино место где се он бави „менталитетским питањем Македонаца“, касније ћемо указати на још нека таква места у овом Извештају.

Анализирајући системски положај жандармерије, Рајс истиче да је она под двоструком командом (министра унутрашњих послова и министра војске), те да таква ситуација никада није плодносна. Како је већ рекао, у Македонији

¹⁴ Неке феминисткиње, из савремене позиције, свакако би критиковале ово Рајсово упозорење, али би ретко ко могао да му оспори истинитост. Зар се током историје шпијунажа или фабриковање политичких афера нису, у великом броју случајева, одвијали преко жена, које су биле, или нису биле свесне одавања података које су добиле од својих мужа, што је онда коришћено за дисквалификацију мужа у погодном тренутку? Данас, када и жене раде на осетљивим положајима, може бити и обратно, и не верујемо да би у савремености Рајс то порекао. Чак је и у периоду југословенског социјализма било бројних таквих афера које су изазивале политичке потресе. Дакле, термин „жена“, посебно контекстуално како је овде употребљен, слободно можемо заменити са „супружник“ или љубавник/ца или, још боље, „партнер“.

полицијски службеник мора да има улогу васпитача, учитеља. То код жандарма није случај, пошто су по профилу свог позива више везани за војску. „Извесно је да војници нису дипломате а бити полицајац потребно је бити и дипломата нарочито у извесним крајевима Македоније. Жандарми нису ни мало полицајци. Као полицајац треба знати бити строг и енергичан, а некад пак благ и помирљив“ (Исто: 328), што све са жандармима није случај. Он истиче њихову бруталност, и лош, бахат, недисциплинован однос према полицијским чиновницима, а као пример наводи њихово одбијање, у неким случајевима, да иду у потеру за качацима, због „умора“. „Пред пак и најнижим потпоручником жандарми се не би усудили да ово ураде“ (Исто). Рајс користи прилику да у свом Извештају предочи као грешку школовање жандарма одвојено од полиције, према војничким стандардима, и наглашава да они треба да раде скупа, па „зашто правити ову разлику и метати жандарме у војничке руке?“. Исто тако, он наглашава како је, у пројекту закона који је израдио, извршио јасно разграничење надлежности ове две службе: „жандарм као чувар границе, полицајац реда у унутрашњости земље“ (Исто). Такође, Рајс се противи Прибићевићевој намери да ангажује 500 белих Руса у жандармерији, сматрајући да је такав потез ризичан. Он, у својој анализи, уочава и потешкоће са којима се жандармерија суочава у Македонији, од недовољног броја припадника у појединим деловима, до неповезаности телефонима између жандармеријских станица. На том примеру је очит и јавашлук који влада у македонским крајевима. Рајс је на лицу места утврдио да је опрема за ово стигла, али да њена инсталација касни, па тражи интервенцију код Министарства пошта и телеграфа да се то одмах заврши, како би жандармерија била и технички оспособљена да се суочава са комитско-качачким бандама (Исто: 328).

У погледу војних јединица, које бораве на подручју Македоније, Рајс уочава да су оне несразмерно више попуњене бившим официрским кадром Аустроугарске, на које је, са разних страна, добијао само притужбе. „У Битољу је

три четвртине официра бивше аустроугарске војске“ (Исто: 329). „Већина од њих не слаже се са старим српским официрима и не друже се међусобно; говоре обично немачки међусобно и никако не разумеју народ. Иду тако далеко да кажу Македонцима да нису Срби већ Бугари ... Као учитеље и полицајце, тако је исто апсолутно потребно да се шаљу у Македонију најбољи официри који разумеју добро земљу и воле народ. Као учитељ и полицајац тако је и сваки официр народни васпитач“ (Исто: 330). Он наглашава да бивши аустроугарски официри не могу да имају никакву емпатију према македонском становништву, да су се борили против њих, а да сада, у новим околностима, треба да их „сматрају својом браћом“. Рајс сматра да они нити могу нити желе да такав задатак извршавају, већ сматрају, заједно са својим бившим ратним савезницима – Бугарима, да су Македонци заправо – Бугари. Отуда они своју официрску службу у Македонији сматрају „кулуком“, при чему Рајс не доводи у питање да ће њихови синови, када заврше Војну академију у Београду, бити способни и довољно освешћени да буду слати на службу у Македонију, пошто на том простору војник мора да васпитава народ у патриотском духу. Као и у случају жандармерије, Рајс је обишао и поједине војне јединице, посебно ону на Кајмакчалану и утврдио да се њихови припадници налазе у потпуно бедном положају, да им је униформа потргана, немају довољно ципела, па иду босоноги, што све изазива код њих велико незадовољство, које се онда преноси даље.

Рајс овај извештај пише 1921. године, у јеку антикомунистичке хистерије која је захватила Краљевину СХС због тријумфа црвене, Октобарске револуције. Ако се негде може утврдити очито негативан, назадан, Рајсов идеолошки положај, онда је то његов однос према комунистима, при чему треба узети у обзир да је он одраз званичног државног става Краљевине СХС.¹⁵ Тако он у пасусу Извештаја

¹⁵ Краљевина СХС, потоња Краљевина Југославија, је била „међу последњим земљама Европе која је успоставила дипломатске односе са

где описује лош материјални положај војника, каже да ће се они „вратити својим кућама као потпуни бољшевици“ (Исто: 330–331), као и да се већина младића из Македоније одазвала на служење војног рока, али да се група из Велеса, која је служила војску у Хрватској, „вратила својим кућама као комунисти“ (Исто: 331). Он врло јасно квалификује комунисте као „непријатеље државе“. Деловање комита он је повезивао и са њиховом агитацијом да се на изборима за Уставотворну скупштину и на локалним изборима, гласа за КПЈ. „Садања тактика Бугара види се врло добро: покушати да се разори држава дајући споља помоћ унутрашњим непријатељима“ (Исто: 316). Он као пример наводи да се „комунистичка пропаганда“ у Македонији заснивала на обећањима да неће више морати да плаћају порез нити да служе војску. „Македонци су у маси гласали за комунисте, надајући се да ће за њих настати нова ера живота“ (Исто: 318). Рајс наводи да су листу комуниста често пропагирали студенти „који нису били у рату, а које је српска држава издржавала на страни“ (Исто: 318). Рајс ту поентира, будући да је према таквој одлуци Пашићеве владе и током рата био веома критичан. Ипак, он наглашава да та пропаганда, која је долазила из Србије, не би имала толико успеха, да није било садејства са бугарском (и албанском) пропагандом, које су позивале, користећи комите и агентуру, да се гласа за листу комуниста, видећи у томе начин дестабилизације Краљевине СХС. Наводи пример студента технике из Београда, који је вршио комунистичку агитацију у Охриду, а за време рата је био бугарски војник, док се његов брат и даље налази у тој војсци (Исто). „Комунистичка партија је била састанак непријатеља Краљевине и оних који имају симпатије за Бугаре“ (Исто). Корисно је овде уочити да се Рајс оштро противи странчарењу у војсци, полицији и чиновништву, има отклон према партијама чије деловање сматра штетним по државне интересе, али да се не

СССР-ом, јуна 1940.“ (Петрановић, 1992: 39), значи непуних једанаест година после Рајсове смрти.

устручава да припаднике комунистичке партије жигоше као антидржавне елементе.

Рајс даје својеврсну социолошку анализу муслиманског становништва у Македонији, које се састоји из два елемента: Турака и Арнаута. За разлику од Турака, који су префињенији, Рајс за Арбанасе каже да су „дивљачнији“, указује да „код њих још увек постоји крвна освета и не могу да разумеју зашто се држава меша у њихове унутрашње ствари. Хтели би да их сами уреде“ (Исто: 319). Он истиче да се они не покоравају законима и правилима, хоће да живе „онако како су до сада живели“. Међутим, Арнаути цене поверење, па тако Рајс наводи као пример како је групу од њих 30 наоружао срески начелник у Кичеву, да чувају пут Тетово–Скопље и да су они тај посао успешно обављали, водећи „више пута борбу са качацима“ (Исто: 321). Он сматра неспорним постојање везе Арнаута из Македоније, са онима из Албаније, укључујући ту и одговорност владе у Тирани. „Помоћу пропаганде, коју су Албанци врло добро организовали у савезничким земљама и Швајцарској, лако претставља арнаутске упаде на српску територију као побуну становника против ‘њихових угњетача’, чему додатно доприносе и локални арнаутски пљачкаши помажући на тај начин пропаганди која тврди „да су ови упади локалне побуне“ (Исто). Код Турака је присутно значајно веће исељавање за Турску. „Да нема сада рата у Малој Азији они би већ отишли у великом броју“ (Исто: 319). Он се осврће и на активност Џемијета, који настоји да спречи исељавање Турака са подручја Македоније. Рајс, потпуно с правом, указује да је та организација, упркос томе што се представља као верска, „много више политичка, него верска“ (Исто: 320). Он каже да Џемијет локално хришћанско становништво оптужује да је повезан са Ататурком, Бугарима и албанским беговима. Рајс не може лично да потврди те оптужбе, али на основу својих истраживања која је вршио у Тракији „турска национална пропаганда постоји у Македонији и врло је вероватно да су ове оптужбе истините“ (Исто: 320). Интересантно је да се Рајс противи

томе да држава помаже процес емиграције Турака – сељака. Наиме, он разликује земљопоседнике, који неминовно одлазе за Турску, од обичних сељака-поседника, који обрађују земљу. „По моме мишљењу вредно би било задобити сељака за нови режим, јер он пре[д]ставља елемент реда. Њихова деца и унуци биће добри Срби“ (Исто).

Рајс пише како „Македонци оптужују ‘Џемијет’ да стоји у вези с албанским бандама, из разлога које сам објаснио раније, ја верујем у ово. Убеђен сам пак да турски и албански националисти раде заједнички“ (Исто: 321), а доказ у прилог томе је добио у предлогу Тајар-паше бугарској влади о садејству Турске и Бугарске у дизању устанка на овом подручју, при чему он предлаже да Македонија постане саставни део Бугарске (Исто).

Као одговор на све ово, Рајс предлаже четири мере:

1) инсистирање код савезника да се, што пре, утврди српско-албанска граница;

2) прозвати на одговорност владу у Тирани због качачких упада на територију Краљевине;

3) технички опремити жандармерију, како би она могла да се овоме ефикасно супротставља;

4) одговорност за штете коју причине арнаутске банде, пребацити на њихова села и бегове. „Кад би ови морали да плаћају штете причињене од њихових пријатеља из Албаније, не би им помагали да пљачкају“ (Исто: 324).

Осим тога, он предлаже и мере подршке хришћанском становништву, у смислу зидања школа¹⁶ и путева, јавних установа, које би радиле за националну ствар. Он указује на то да Арнаути немају школе на свом језику, те да постоје иницијативе да похађају оне на турском. „Могу им се дати, с тим да уче и српски језик, поставити учитеље муслимане, српске народности ... Македонски Арнаутин неће напустити земљу. Његово асимиловање неће бити

¹⁶ „Школа је најбоље средство да затуцане Македонце, чак и оне побугарене, учини добрим Србима“ (Исто: 309), каже Рајс, напомињући да се мештани неких крајева присећају како су под Турцима имали више школа, неко сада у Србији. „Ја подвлачим важност школског васпитања“ (Исто: 310).

тешко, јер су многи Арнаути по пореклу Срби. У околини Тетова има доста чисто арнаутских села, која имају још старе цркве и хришћанска гробља“ (Исто: 324). Иначе, Рајс се залаже за колонизацију Македоније српским живљем, али најпре Црногорцима. „Истина не би радили ништа, али би били отпорни“ (Исто: 324–325). Такође, он сматра да треба зауставити исељавање Македонаца, који нису Турци и Арнаути.

Рајс наводи како бугарска пропаганда злоупотребљава недостатак школа у Македонији на Западу, представљајући Бугаре цивилизованијим, док Србе оптужује како затварају чак и оне школе које су Бугари отворили. „Дакле, оснивајте школе које ће бити центри за васпитање и национализирање. Али немојте слати сваког за учитеља. Пошаљите најбоље и издвојте учитеље у Македонији платом, јер су ти људи пионири Српства ... Ја сматрам да је, бити данас учитељ у Македонији, једна велика и патриотска мисија“ (Исто: 310, 311). Рајс се залаже за укидање постојећих америчких школа у Македонији, пошто „деца науче да брбљају нешто енглески, али не српски“, закључујући како народно васпитање у таквим школама није могуће (Исто).

Посебан одељак у свом Извештају Рајс посвећује карактерологији македонског народа. Он наглашава да је народ много патио током своје историје, будући да је подносио различите окупаторе. Рајс сматра да су Македонци, услед тога, у великој мери национално неидентификовани: да има оних који су за Бугаре, али и оних који су за Србе. Ипак, после свег зла које су поднели током историје, „већина пак жели само једну ствар: бити миран и моћи живети и радити на миран начин. Држава која би им дала жељени мир, добила би ове Македонце у року од 10 година“ (Исто: 311), што су увидели и неки бугарски дипломати, заправо комите. „Македонац није револуционаран, већ мирољубив“ (Исто: 313). Он указује да је честа смена господара доводила до тога да Македонац постане неповерљив, те да је несигуран која ће власт сутра стићи. Као пример наводи ситуацију у Штипу, где се тргује у бугарским левима. „Македонац се

држи резервисано. Покорава се наредбама српских власти, али чини кад год може уступак Бугарима. Не треба их због тога мрзети. То је духовно стање људи који су много патили“ (Исто: 312), истиче Рајс. Он препоручује рад на националном васпитању, оснивање соколских дружина, певачких и фолклорних друштава, просветилишта уопште. Треба настојати да се оснивају оваква друштва и никако не губити из вида да је човек, који је у својој младости носио народно одело и на своме срцу народне боје, упоран и неодољив страној пропаганди, пропаганди непријатеља своје земље (Исто: 313).

У свом другом Извештају, који Рајс 1922. подноси по основу налога министра унутрашњих послова Косте Тимотијевића, а на основу извршеног новог истраживања на подручју Македоније (АЈ, 335, ф. 19, 633–641, у даљем тексту: Рајс, 1922), он потврђује своје пређашње налазе, с тим да их у појединим сегментима, посебно када је реч о комитској организацији и бугарском деловању на подручју Краљевине СХС, разрађује. Рајс на почетку извештаја констатује да је његова „анкета показала да у Македонији постоји широка бугарска организација у сарадњи са комитама који делују, без икакве сумње, у сагласности и уз помоћ званичних бугарских власти“ (Рајс, 1922: 2). Користећи Вардар као демаркациону линију, Рајс запажа да таква потпуна организација постоји с његове леве стране, док је с десне стране „на путу да се изведе“, при чему он примећује да Прилеп, Ресан, Охрид и Скопље „имају засигурно ту организацију“, али се „њено постојање није могло утврдити непобитним доказима“ (Исто). Он наводи да у Скопљу живи извесни Топалов (сада: Топаловић), који је комитски војвода за читав скопски крај. Рајс наглашава да та особа „игра велику улогу у једној од двеју великих политичких странака“, а да је 1915. први пожелео добродошлицу бугарским трупам и постао, најпре „члан Савета тројице, а касније председник општине града Скопља“ (Исто)¹⁷. Из овог примера се види да

¹⁷ Уз њега, Рајс у контексту гласања „по наредби Софије или Анкаре“, спомиње и извесног Бојицијева, који је „други Бугарин који се истакао за време бугарске окупације“, а који у миру подржава Топалова (Исто: 5).

се Рајсов извештај из 1922. заправо наслања на годину дана раније поднет његов извештај, у коме критикује државне власти Краљевине СХС што олако рехабилитују оне који су служили бугарским властима у време Првог светског рата, сматрајући да се тиме причињава штета по утицај државе у народу. Нема сумње да је био у праву.

Рајс процењује да у Србији борави највише 700 комита, те да их још има око 5.000 у Бугарској, па се пита како они могу терорисати тако велику покрајину каква је Македонија. У вези с тим он даје анализу узрока, која се суштински поклапа са онима које је већ изнео у претходном извештају: а) у погледу становништва Македоније, он га ослобађа сваке одговорности због константне активности бугарских комита, и поново наглашава да огромна већина становника тежи миру као главној вредности. Томе у прилог он наводи и статистике о ниској стопи криминалитета, које је наводио и у претходном извештају, и којима се истински чуди. Одговарајући на питање како је могуће да то становништво и даље има, у одређеној мери, неке симпатије према Бугарској, Рајс упире прстом у интензивну бугарску пропаганду и указује на чињеницу да је она вршена, током шест година, „црквом и школом, тим двома институцијама које утичу највише на просту масу“ (Исто: 3). Посебно је забрињавајуће, а то је истакнуто и у претходном извештају, да постоји страх у становништву, као последица бугарских злочина у Првом светском рату, „и због тога неће да се излаже њиховој освети, чињењем услуга српским властима, јер оно *нимало није уверено да ће Македонија остати коначно српска*“ (Исто, нагл. У. Ш.). У прилог оваквом ставу становништва, Рајс наводи део исказа једног затвореника из Кочана: „Ако не примимо бугарске комите, већ их пријавимо српским властима, они нас убијају; ако их примимо и не пријавимо српским властима, они нас хапсе. Шта треба да радимо?“ (Исто: 4); б) Рајс експлицитно каже како је главни разлог таквог стања у Македонији дубљи, те да он „пада на терет српских управних власти“. Сматра да је, по окончању Првог светског рата, задатак Владе био да „направи добре Србе

од тог становништва, које је у већем делу било заборавило своју стару народност“ (Исто). У том смислу, он сматра да је тамо требало радити на изградњи и реконструкцији разрушених путева, поправци мостова, обнови железнице, на националној пропаганди. Уместо тога, „покушало се да се Македонци увуку у политичке странке, покушало се да се од њих начине радикали, демократи¹⁸, итд., али се није покушало да се од њих начине добри Срби“ (Исто). Рајс поново, на овом месту, истиче злу коб партијизације (странчарења) у тадашњем друштву и штету која се тиме наноси националном интересу. Он је увек поборник *patria-e*, не партије, и то се види не само у овом његовом извештају. Тако је пред Македонце, према Рајсовом суду, уместо врлина српске слоге, изашла на видело мана српске унутрашње неслоге. „Многи од тих лажних радикала и демократа гласали су за комунисте, управљајући се по томе по наредби из Софије“ (Исто: 4–5). И овде Рајс истрајава на ставовима из претходног извештаја: антикомунизму и залагању за спровођење опште националне политике. Он указује да када би се радило на општу корист, а не странчарило¹⁹, само би се становништво одупрло комитама. Зато он и истиче одговорност државе. Становништво треба да буде подржано једном снажном владом, „од власти која се брине за њега“ и тада би се оно супротставило организацији коју јој Бугарска намеће, а коју они примају из страха. „Уосталом, једино отпор самога становништва моћи ће да учини крај бугарским комитама, и то врло брзо“ (Исто: 6), сматра Рајс, указујући да су све друге мере палијативне и недовољно ефикасне, а да није могуће у потпуности затворити границу са Бугарском, Грчком и Албанијом. Он поново инсистира на томе да је комитама практично дозвољен повратак у Краљевину СХС

¹⁸ Рајс ове две странке карактерише „државотворним“ (Исто: 4), наспрот комунистима које је у претходном извештају окарактерисао као „непријатеље државе“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 316).

¹⁹ „У свакој македонској варошици виђају се, окачене о лепе куће, табле са натписима: ‘Радикалски или демократски клуб’. Новац који се даје тим клубовима био би, свакако, боље употребљен за националну пропаганду“ (Исто: 15).

од стране наших власти и, подвлачи утицај који су, пре и током Првог светског рата, имали на том простору бугарски учитељи и свештеници, а који су поново примљени назад у службу, настављајући да врше бугарску пропаганду. Притом, наравно, Рајс наводи конкретне примере, којима потврђује веродостојност својих тврдњи. „Зар не би боље било да се усвојио мој предлог, учињен у извештају о мојој анкети из 1921. год., да се не допусти повратак ни једном Македонцу који је емигрирао у Бугарску и код Бугара вршио грађанску или војну службу, све док не протекне 10 година. Десет година паметне и националне управе било би довољно да имунизира становништво од убитачног утицаја тих тајних и признатих агената Бугарима“ (Исто: 7). Он увиђа да су се комитске војводе олако обогатиле пљачком, наводећи за пример „дивљег војводу“ Јанка Брлу, који је „непријатељ нације“ и „мучки убица“, а постао је земљопоседник којим је харао „са пљачком вршеном над поданицима Краљевине“ и предлаже да се изврши секвестар земље прибављене за његов рачун.

Рајс и у другом извештају критикује државно чиновништво распоређено у Македонији, укључујући и оно војно, наглашавајући да је њихов низак квалитет и однос према народу, „други узрок могућности бугарске акције“ (Исто). Он тако класификује чиновнике а) на неспособне за ону врсту послова која се од њих захтева; б) на оне који не улажу нимало труда „сматрајући Македонију, ту класичну Српску земљу, као просту колонију, у којој се може, као у централној Африци, поступати са становништвом како се хоће, не водећи ни мало рачуна о његовим осећањима“; в) на оне који ту виде место где се могу лако обогатити, за неколико месеци, „служећи се нечасним средствима“ (Исто: 8)²⁰. „Ови искварени чиновници удаљавају Македонце од

²⁰ Рајс као пример бахатости чиновништва наводи среског начелника који је наредио председнику општине Ђевђелија да „обори четири најлепша ораха у општини, који би у пречнику имали по један метар, а то само зато да би од њих правио кућни намештај“ (Исто: 11). Начелник је казнио председника општине са 15 дана затвора због „одбијања послушности“,

српске државе“ (Исто: 12). Он, такође, даје и појединачне карактеристике добрих и лоших државних чиновника на служби у Македонији, са којима је имао прилике да се упозна. Он понавља свој закључак да треба у Македонију послати само најбоље чиновнике. Бави се и организационим питањима и указује да није нужно, понекад, претеривати са мерама обезбеђења, пошто се и на тај начин пред народом демонстрира страх. Такође, истиче преоптерећеност полиције разним другим пословима, те да она мора да буде задужена само за оно што спада у њен делокруг, како је он и предлагао својим Пројектом закона о органској полицији. Кључна Рајсова порука, која има дубоки смисао, у вези са полицијом гласи: „народ није створен за полицију, већ полиција за народ“! (Исто: 11).

Практично, сви налази из извештаја из 1921. понављају се и у Рајсовом извештају из 1922. године. Социјална патологија, корупција, странчарење, небрига државе, то су према његовим налазима главни узроци што комитски покрет, који се организује и делује са тла Бугарске, наилази на одређени пријем у Македонији.

У својој студији штампаној на француском језику у ондашњој београдској штампарији „Време“, под насловом „Комитско питање у јужној Србији“ (Рајс, 1924/2021), која има сврху да иностранству представи проблем са којим се Србија, односно Краљевина СХС, суочавају у погледу непријатељског деловања Бугарске, Рајс је објединио и систематизовао своја сазнања о бугарским комитама: о генези покрета од краја XIX века, злочинима почињеним у току Првог светског рата, злочинима и терорисању становништва у поратним годинама, друштвеним и политичким околностима које су погодиле да комите и „бугарска пропаганда“ буду прихваћени код дела становништва Македоније. Студија је подједнако криминалистички извештај о почињеним злочинима, као и политичко-социолошка

на то се он жали, и среском начелнику се суди. У међувремену, начелник добија нови срез на управу „уместо да га лише сваке државне службе! Како поштовање може имати народ према једном оваквом чиновнику?“ (Исто: 12).

студија о условима који су створили повољне околности за комитско деловање на тлу Македоније и у највећем делу је ослоњена на извештаје које је Рајс подносио, а о којима смо писали. Ипак, Рајс поентира у стварима које су важне за иностраног читаоца, па би на то требало указати.

У овој књизи, Рајс наглашава како бугарско „одсуство са ратне сцене није потрајало дуго“ и како је она „брзо по привидном завршетку рата“ организовала комите које су упадале на „територију српске Македоније“, што је 1920. било синхронизовано са нередима које су Албанци изазвали на српско-албанској граници“ (Рајс, 2021: 105). Он ово ставља у међународни контекст преговора о границама и успостављању европског поретка након Првог светског рата, наглашавајући како је бугарска влада лукаво поступала настојавајући да „велики савезници Антанте забораве на срамно понашање Бугарске за време рата, и у мери у којој су се посебни интереси Савезника сукобљавали са интересима Србије, ‘Македонци’ и њихове комите из револуционарних организација подизали су главу“ (Исто). Он наглашава да је Београд и званично протестовао код бугарске владе због омогућавања комитама да прелазе границу. Рајс посебно подвлачи да је у време премијера Стамболијског, у Нишу сазвана конференција 1923. године, на којој су донете одлуке које су, да су спроведене, могле да иду у правцу деескалације. Међутим, како Рајс наглашава, Стамболијски „није могао да спречи неке високе функционере и целу Војну лигу да помажу Александрову, Протогерову и осталима, у њиховим злочиначким подухватима“, што је резултирало не смањењем, већ повећањем комитских напада (Исто: 110). Нишка конференција је ипак значајна по томе што су „бугарски представници отворено признали да комитске банде прелазе границу, чиме су имплицитно признали и то да се оне формирају у Бугарској“ (Исто: 111). Нажалост, Стамболијски је смењен државним ударом и потом убијен. У новој влади нашли су се представници тзв. Извршног комитета, организације која је заговарала великобугарске претензије у односу на Краљевину СХС. Од

посебне важности је Рајсово саопштење да „велика већина комитетских старешина који су после рата вршили упаде у Јужну Србију јесу ратни злочинци“. Он указује на чињеницу да је делегација Краљевине СХС, у складу са одредбама Нејског уговора, доставила Конференцији амбасадора списак од 1.662 Бугара „ратних злочинаца и затражила њихово изручење, како би им било суђено“. Рајс примећује да је на захтев Конференције тај списак ревидиран на 500 лица „што свакако није значило да су преостала 1.162 лица престала да буду ратни злочинци“ (Исто: 113–114). Бугарска је потом симулирала одређена суђења, али највећем броју лица са оба списка никада није суђено. Рајс, стога, у овој публикацији, објављује листу комитетских вођа, дајући у најкраћим цртама оно што им се ставља на терет за почињене ратне злочине и, притом, наводећи који су по редоследу на листи ратних злочинаца они били. Посебно наглашава да је највећи број комитетских заповедника, али и обичних комита, то постао да би се заштитио од обичних криминалних дела која су починили и за које су били гоњени, да нису пребегли у Бугарску, тамо постали комите и напредовали у комитетској хијерархији, притом се имовински обезбеђујући пљачком и разбојништвом на подручју Македоније. У том смислу, он даје списак неких од њих, као и кривична дела за која би (мимо тога што су комите) требало да одговарају у Краљевини Србији/СХС. Посебно се апострофира Тодор Александров, за кога Рајс каже да је на почетку рата био немачки шпијун и да је са генералом Протегеровим значајно допринео уласку Бугарске у рат на страни Централних сила (Исто: 126). Имајући у виду богаћење комитетских војвода и „обичних“ комита, које је постигнуто пљачком становништва у Македонији, Рајс цинично закључује да су они престали да се баве својим редовним занимањима, већ су се „професионализовали“, додајући како су то уносна занимања. Рајс је веома јасан када каже како је „савршено тачно да већина чланова потиче из Македоније, али ови Македонци долазе из Бугарске у коју су многи од њих морали да побегну јер су их гонили

српски правосудни органи ... Показали смо да су многи од ових људи обични криминалци по општем (неписаном) праву. Други су ... Македонци који су у Бугарској мирно живели и радили, а који су били принуђени да приступе бандама под претњом да ће бити протерани или чак убијени. И коначно, војводе македонског порекла направиле су каријере радећи овај посао“ (Исто: 129–130). Из овог цитата заправо се јасно може утврдити социјална основа из које су биле регрутоване комите, коју је вршила и званична бугарска полиција (Исто: 137–140). На основу података које је марљиво прикупио, Рајс је најдиректније оптужио Бугарску за организацију и логистичку подршку комитама, утврдивши криминалистичком истрагом да су комите опремљене бугарским наоружањем, притом чак испоручиваним из бугарских војних магацина, и то на тлу Бугарске (Исто: 135–137). На крају, у додатку, Рајс даје списак свих комитских активности на подручју јужне Србије од краја рата, закључно са 1923. годином.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Из Рајсових текстова, који су били предмет наше анализе, несумњиво произлази његово беспрекорно владање свим подацима који се односе на „комитско питање“ на подручју Македоније. Он је, без двојбе, показао и доказао да се не ради ни о каквом аутохтоном политичком покрету, „устанницима против угњетача“, већ да је реч о бандитима који су, да би избегли одговорност за различита кривична дела за која су били гоњени, пребегли у Бугарску и тамо дошли под утицај великобугарских снага, које су их, добровољно или принудно, регрутовале у комите.

Рајсова анализа је криминалистичка и социолошка (политичко-социолошка, криминолошка), и заснована на емпиријским истраживањима која је он на подручју Македоније спроводио. Нисмо сагласни са оценом да његови извештаји „стилски и методолошки подсећају на извештаје

окружних начелника Краљевине Србије из периода успоставе српске цивилне власти у Македонији након Балканских ратова“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 296). Могуће да се то може рећи за његов извештај из 1922. који умногоме понавља већ утврђено стање из извештаја од претходне године, али извештај из 1921. године, поднет Прибићевићу, представља минуциозну социолошку анализу друштвеног стања на подручју Македоније. О објективности његових налаза управо говори то што он, као известилац министра унутрашњих дела, указује, као на главни друштвени услов који погодује развоју комитског покрета у Македонији, на социјално-патолошки фактор, пре свега на развијеност системске корупције, бахатост чиновништва, жандармерије, непознавање локалног становништва, „колонијални однос“ према Македонцима, који посебно долази до изражаја код некадашњих аустроугарских официра који су, по окончању рата, преведени у офицере новостворене Краљевине СХС. Кратко речено: његова критика односа нове власти према том становништву је беспштедна и убитачна. Ипак, то га не спречава да увиди да постоји и инострани фактор који врло јасно и агилно делује на организацији комитског покрета, а то је влада Бугарске.

Вредно је констатовати да је тадашња влада примењивала одређивање „специјалних известилаца“ као метод за сазнање чињеница о стању у појединим крајевима, очигледно немајући много поверења у своје локалне опуномоћенике. У исто време када је Рајс по Прибићевићевом налогу боравио у Македонији, Пуниша Рачић је са готово истоветним задатком и налогом Николе Пашића боравио на подручју Косова и Метохије. Њихови налази су, нажалост, у многим сегментима готово подударни, па се може извести закључак да српска држава, ни деценију после Балканских ратова, на овим просторима није успевала да учврсти своју власт. Свакако да су многи фактори на то утицали, а пресудан је био избијање Првог светског рата.

Рајс у својим извештајима даје и низ препорука како да се стање у Македонији побољша, а кључне препоруке

су: обнова разорене и изградња нове инфраструктуре и рад на националном васпитању. Он полаже веру у локално становништво, сматрајући да је главни задатак државе да их ослободи страха од комитског терора и да обезбеди мир на том простору. То би ојачало и веру људи у постојећи поредак, што треба подстаћи и просистемском социјализацијом кроз школе, цркву, соколане, певачка и спортска друштва итд. Деловање у интересу општег добра, а не у парцијалном (често странчарском, како то Рајс посебно наглашава), јесте пут пуне интеграције овог подручја у састав новоосноване Крајевине. Време је показало, међутим, да се у томе није успело, можемо рећи и због тога што многе од Рајсових препорука – данас би се рекло за креирање јавних политика – нису доследно (или уопште) спроведене.

Литература

- Аврамов, С. (2008). *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, књ. 1–2. Београд: Академија за дипломатију и безбедност, ИГАМ
- Бонасије, А. (1919/2021). Предговор студији Р. А. Рајс, А. Бонасије, „Оптужница против Бугарске“ (11–14). У: Р. А. Рајс, *Оптужница против Бугарске*, прир. М. Старчевић, прев. Сенка Јоксимовић – Мања. Јадранска Лешница: М. Старчевић
- Вуковић, С. (2018). *Срби у наредиву Запада: „хуманитарна“ НАТО интервенција*, I–II. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића; Београд: Институт друштвених наука
- Јевтовић, З. Б. (2021). Значај антисрпске пропаганде и хибридног ратовања у процесу разбијања Југославије. *Найредак* 2 (3), 95–114. DOI: 10.5937/napredak2-34896
- Крстић Мистрицеловић, И. (2019а). Родолф Арчибалд Рајс : отац оснивач студија научне полиције. У: Р. А. Рајс, *Избрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 3, *Визионар модерне полиције*, прир. И. Крстић Мистрицеловић, Р.

- Самарџић, Н. Кенш, А. Растовић (23–35). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Крстић Мистрицеловић, И. (2019б). Арчибалд Рајс и прва полицијска школа у Београду. У: Р. А. Рајс, *Изабрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 3, *Визионар модерне полиције*, прир. И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић, Н. Кенш, А. Растовић (373–384). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Кнежевић Лукић, Н. Д. (2019). *Насиљанак и развој научно-техничке полиције у Србији (1904–1941)*, докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12141>
- Петрановић, Б. (1992). *Србија у Другом светском рату: 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар
- Рајс, Р. А. (2019). О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918, прир. М. Пршић, књ. 1, *Изабрана дела*. Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет
- Рајс, Р. А. (1924/2021). Комитско питање у Јужној Србији. У: Р. А. Рајс, *Оптужница против Бујарске* (81–201), прир. М. Старчевић, прев. Сенка Јоксимовић – Мања. Јадранска Лешница: М. Старчевић
- Рајс, Р. А., Бонасије, А. (1919/1921). Оптужница против Бугарске. У: Р. А. Рајс, *Оптужница против Бујарске* (10–79), прир. М. Старчевић, прев. Сенка Јоксимовић – Мања. Јадранска Лешница: М. Старчевић
- Растовић, А. (2019). Родолф Арчибалд Рајс – објективни сведок српског страдања у Великом рату. У: Р. А. Рајс, *Изабрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 5, *Срби о Рајсу*, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић (401–415). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Старчевић, М. (2021). Предговор. У: Р. А. Рајс, *Оптужница против Бујарске* (5–9), прир. М. Старчевић, прев. Сенка Јоксимовић – Мања. Јадранска Лешница: М. Старчевић
- Херман, Е. С., Питерсон, Д. (2010). *Политика јеноцида*. Београд: Весна инфо

- Храбак, Б. (2003). *Џемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метихије и Санџака*. Београд: Самиздат.
- Чомски, Н. (2018). *Југославија: мир, рат и распад*, прир. Д. Џалто, прев. Т. Милосављевић. Београд: Самиздат Б92
- Шуваковић (2011а). Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912–2012). У: Д. Маликовић, У. Шуваковић, О. Стевановић (ур.), *Политичко насиље* (143–166). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Доступно на: https://drive.google.com/file/d/1_74DvX014Rw-SymzUhRTgNCJhUYIYDx2/view
- Шуваковић, У. (2011б). Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научном делу академика Богумила Храбака. У: Д. Маликовић, М. Атлагић, Д. Елезовић (ур.). *Живот и дело академика Бојумила Храбака* (541–580). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Шуваковић, У., Ракић, Б. (2017). Геноцид и етничко чишћење или о односу диспозиције једног међународно-кривичног дела и једног социолошко-политиколошког појма. *Страни правни живот* (2): 59–75. <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/505>
- Шуваковић, У. (2020). Учинак „седме силе“ у пропагандном рату – о дометима једне анализе. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* бр. 175 (3), 329–343. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN2075329S>
- Lempkin, R. (1946). Genocide. *American Scholar*, Vol. 15, no. 2 (April 1946), 227–230. Доступно на: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm>
- Šuvaković, U., Stevanović, O. (2018). Separatist Rebellion of Albanian Students in Kosovo and Metohija in 1981 as the Beginning of the Socialist Yugoslavia Breakdown. *Sociološki pregled* LII (4), 1196–1229. DOI: 10.5937/socpreg52-20074

И з в о р и :

Необјављени:

Архив Југославије (АЈ), Збирка Јована Јовановића Марамбоа (335), фасцикла 19, листови 633–641.

Објављени:

Милошевић, С., Јовановић, В. (2021). Извештај Рудолфа Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године. *Мешовиџа прађа* XLII, 291–340.

Интернет:

UN General Assembly (20/05/2024). International Day of Reflection and Commemoration of the 1995 Genocide in Srebrenica. <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/140/80/pdf/n2414080.pdf>

UN General Assembly Resolution 96 (I) (11/12/1946). The Crime of Genocide.

<https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/47/img/nr003347.pdf?OpenElement>

UN General Assembly resolution 260 A (III) (09/12/1948). Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

ГЛАВА 6

ЗАШТО ЈЕ РАЈС 1928. ХТЕО ДА НАПУСТИ КРАЉЕВИНУ СХС, НЕПУНУ ГОДИНУ ПРЕД СВОЈУ СМРТ?

*Ако се над овом земљом још једном надвију
црни облаци, то не треба да је изненади,
јер то неће бити ништа друго до оно што
су јој њени људи сами припремали. Пошћуно
сам разочаран.*

(Рајс, 19286)

1. РАЈС И УКАЗИВАЊЕ НА ПОТРЕБУ НЕГОВАЊА „КУЛТУРЕ ПАМЋЕЊА“

Рајс је, без икакве сумње, био незадовољан стањем у новоствореној југословенској краљевини. Он је откривао бројне социопатолошке појаве које су се укорениле у тадашњем друштву, о чему је детаљно писао у *Чујте, Срби!*. Међутим, то не значи да он није и на другим местима користио прилику да демонстрира своје неслагање са одређеним друштвеним процесима. Свакако, нешто што га се највише дотицало било је питање односа према, данас би се рекло, ветеранима из претходних ратова које је Србија водила. Он је себе сматрао њиховим саборцем; и српски Солунци, и француски Солунци, Рајса су сматрали својим саборцем. Уосталом, он је 1. октобра 1926. и произведен у чин почасног резервног капетана прве класе, којом приликом

му је председник Централне управе Удружења резервних официра и ратника Милан Ђ. Радосављевић¹ уручио и официрску сабљу на којој је записано: „Војнику правде и права, другу из Великог рата, почасном капетану проф. Рајсу, у знак признања за учињене услуге нашој Отаџбини“ (Ђорђевић, 1930/1988: 138). Стога није чудо да га је однос државе према обележавању важних јубилеја из Првог светског рата, а такав је била свакако деценија пробоја Солунског фронта која се навршавала 1928, посебно узнемиравао. Тада је пожелео да се одсели у Француску, што ипак није учинио. То би био ударац и за њега лично, али и велика срамота за тадашње југословенске власти, пошто је Рајс уживао велики ауторитет у јавности, код обичних људи, као пријатељ Срба и „брат по оружју“.

Још од успостављања мира, Рајс је инсистирао на изградњи „културе памћења“² великих, херојских дана. У свом званичном Извештају министру унутрашњих послова Светозару Прибићевићу, с краја септембра 1921. он описује стање гробаља српских јунака изгинулих у Првом светском рату и сакралних објеката њима у славу подигнутих у Македонији, још у време док је рат трајао. Његова је оцена да су „гробови врло рђаво или никако очувани“. Он чак и показује одређено разумевање за неодржавање усамљених гробова по планинама, али за гробове у селима који су запуштени зарасли у коров или стока ту пасе, он нема никакво разумевање. „Крстови, па чак и камење је пообарано, а дрвени крстови поломљени“. Наводи пример да је, услед пожара који је изазвао сељак палећи цигару приликом чувања стоке, практично запаљено читаво једно сеоско гробље. „Сви војници су постали непознати.“ Рајс закључује како се сељаци у овим крајевима „слабо секирају да сачувају гробове наших другова који су пали за

¹ Он је и писац предговора за *Сјоменицу др Рајсу: од срца к срцу. Епопеја српске и савезничке војске 1914–1918*, коју је написао Рајсов ратни друг и пријатељ Сава М. Ђорђевић и која је публикована већ 1930. године.

² О „култури памћења“ (в. Кулић, 2006; Албваш, 2013; Сладичек, Васиљевић, Петковић Трифуновић, прир., 2015; Вучковић, 2021).

ослобођење српске земље“ и захтева интервенцију државе „да се спаси оно што се још спасити може“ (Милошевић, Јовановић, 2021: 331). Он се, међутим, не задржава само на пропадању гробаља, већ указује и на „напуштање оних места која би могла служити српском народу за хаџилук“ (Исто), наводећи на првом месту капелу на Кајмакчалану „чији су крст и торањ порушени од ветра, врата од улаза се не затварају, улази ветар и киша у ту малу светињу, која је подигнута за време рата у спомен оних који су својим телима отворили врата Србије“ (Исто). Такође, указује и на логор српске војске и „дворац“ краља Александра на Јелаку, који су потпуно девастирани, као и „замак“ војводе Мишића, и захтева: „Господине Министре, учините да гробови и ово неколико успомена највеће народне епопеје не пропадну. Будуће генерације неће рачунати равнодушност према реликвама оних који су *сјиворили Велику Србију или Југославију*.“ (Исто: 332, нагл. У. Ш.)³. Рајс се у свом Извештају из 1921. није задржао само на потреби неговања културе памћења у вези са Првим светским ратом, већ је указао и на пропадање словенских средњовековних сакралних објеката, каквих је нарочито много у охридском крају, при чему он посебно апострофира девастацију цркве Св. Софије (Исто: 332–333). Уопште, Рајс тражи да држави заштити од пропадања (и пљачкања) културна добра велике вредности која се налазе у Македонији, сматрајући их значајним за стару српску културу.

Свакако, Арчибалд Рајс је највише био посвећен неговању културе памћења на велике дане српског јунаштва и борбе из Првог светског рата, у којима је делио судбину

³ Овде је интересантно уочити и то да чак и Рајс, који је успевао да проникне веома добро у српски менталитет, да укаже детаљно на различите социјално-патолошке појаве, дајући велики допринос политичкој социологији ондашњег друштва, није схватао да Велика Србија и Југославија нису синоними, што је код Западнака остао стереотип све до разбијања југословенске државе. Баш супротно, опредељујући се да помогне ослобођење јужнословенских народа из аустроугарског ропства, прихватавши идеју југословенства, Краљевина Србија одбацила је заправо саму идеју о Великој Србији (в. Попов, 2007: 112–144).

српске војске и народа и као експерт и као добровољац. Зато он, у поратном периоду, лично учествује, кад год може, у меморијалима у вези с годишњицама из Првог светског рата, указујући своје дивљење и поштовање српском сељаку за кога сматра да је извојевао победу. То да ће сељак бити победник рата Рајс је предвидео још 1915. у свом чланку „Српски војник“, објављеном у *Швајцарској војној ревији*. „Уколико се рат оконча у корист савезника Антанте, српска победа биће победа војника-сељака“ (Рајс, 1915/2021: 218).⁴ Отуда ни после рата „Др Рајс никада се не одваја од нашег сељака“, како бележи оновремена *Политика* (1923). Рајс тако присуствује откривању споменика страдалим грађанима Ђуприје током ратова 1912–1918, у коју је први ушао на челу Моравске дивизије крајем октобра 1918. године. Иде и на отварање спомен-костурнице у Прњавору, за чије се подизање лично заложио и био потпредседник одбора за њену изградњу⁵ и лични изасланик краља Александра на комеморацији. Рајс је читав свет обавестио о злочинима Аустроугарске у Мачви, сведочио о њима и кроз европску штампу и кроз свој експертски извештај, па су га из захвалности мештани прогласили за почасног грађанина овог места у Мачви,⁶ страдалог од стравичних злочина

⁴ У овом свом чланку Рајс, поред осталог, пише: „Српска војска је уистину народна, прожета демократским духом који влада у земљи“, те наглашава да је њеној снази допринео долазак на власт династије „Карађорђевића, потомака једне сељачке породице из Шумадије“. Наглашавајући да код српског војника постоји свест о потреби војничке дисциплине, која није аутоматска, већ је резултат свести да је она неопходна за победу у рату, Рајс описује однос војника и официра при чему војник „зна да га његов претпостављени, иако мало плаховит, сматра својим другом, а не својим потчињеним када нису на задатку. Мали српски војник је спреман да умре за свог официра, јер га воли“. Рајс даље пише о менталитету српског војника и каже да је „поносит, мада не и уображен. Он је сељак, свестан да је његов задатак да у миру својој земљи помаже тако што ради, а да за време рата мора да је брани својим рукама и грудима. Ни обичан војник ни велики војни командант не стиже се да отворено кажу да је Србија земља сељак и да се она тиме поноси“ (Рајс, 1915/2021: 207–208, 209).

⁵ Председник је био Никола Пашић.

⁶ Рајс је био и почасни грађанин Крупња, Битоља и других места, а постхумно је проглашен почасним грађанином Косовске Митровице где

војске Двојне монархије. Претходно путује у Сирогојно, на Видовдан, где је почасни гост на откривању спомен-плоче страдалима током Првог светског рата из златиборског краја. У писму којим га позивају на овај догађај стоји да Рајсу упућују позив „као брату мртвих ратника наших, који дадоше своје животе за слободу Отаџбине Србинове, као брата живих јунака који, прошавши кроз буру, здрави или сакати остадоше“ (*Полиџика*, 1923). Баш као што је то чинио и током Великог рата, Рајс не пропушта прилику да обавести јавност, преко страница овог листа, о меморијалу у Сирогојну и свом присуству на том догађају. Заправо, он је исписао читаву репортажу о подизању спомен-плоче у Сирогојну, тој народно-сељачкој иницијативи предвођеној паросима Смиљанићима и уручивању Албанских споменица онима који су прошли ту голготу. Али он не пропушта прилику и да нагласи да се славних дана сећају сељаци, а не грађани, завршавајући свој текст баш тиме: „Видовдан је постао дан сећања, велики дан сећања. Попа Смиљанић и његови ваљани сељаци, Ужичани, доказали су то. Нека би њиховим примером пошли и грађани који заборављају, или, најзад, хоће сувише брзо да забораве“ (*Полиџика*, 1922). Наш историчар уметности З. Јовановић пише о Рајсовом „јауку“ који он испољава кроз овај текст у *Полиџици*: „Само неколико година по завршетку рата, међутим, осетио је и он потребу да, такорећи очајнички, упозори Српство како су одавање почаста изгинулима и сећање на жртве постали за многе у Србији бесмислен чин, те да ће их, поред неких других појава, управо такво понашање довести у неприлику да изнова проживљавају неко ново робовање, страдање. Указао је Рајс да оно ни у чему неће заостајати за оним које су њихови сународници током балканских ратова и Првог светског рата победили саможртвовањем и јунаштвом“ (2019: 312).

је и једна нова улица названа по њему (*Полиџика*, 1928а), а командант граничне групе генерал Војислав Катанић одлучио је да дотадашња војна караула „Мостаириште“, која је на само четири километра од Кајмакчалана, промени име у „Караула др Рајса“ (*Полиџика*, 1928б).

Овде ваља приметити да је Рајс изузетно добро, за то време, схватао важност медија, тада, наравно, новина. На то указује Зденко Левентал када пише: „Правовремено је осетио да ће бити потребно и корисно да обезбеди и своје сопствене, незваничне путеве обавештавања јавности, па се постарао за могућност интензивне ратнодописничке делатности. Док би ограничавање на објављивање само званичних извештаја о ре-зультатима анкете коју је требало да спроведе обећавало само скромни публицитет, већ због саме природе таквих докумената и језичких баријера, дотле би му редовна сарадња у три много читана дневна листа Лозане, Париза и Амстердама омогућила да се директно обраћа великом броју читалаца и да постигне већи одјек у свету“ (Левентал, 2019: 29). Ово правило Рајс је задржао и после ослобођења земље, сарађујући са *Политиком*. То му је пружало прилику да реагује на одређене друштвене појаве, да објави чланак, дâ изјаву у вези с неким друштвеним питањем. Та његова оглашавања су, с једне стране, утицала на тадашње јавно мњење које је, и иначе, гајило симпатије према Рајсу,⁷ док истовремено данас представљају социолошки и историјски извор о друштвеним приликама у Краљевини СХС. Осим тога, ако се прате његове активности кроз оновремену штампу, може се видети да је др Рајс био интегрисан у тадашње југословенско, српско друштво, иако се од појединих његових слојева снажно дистанцира (корупционаши, квазиелита, новобогаташи, пре свих ратни профитери). С друге стране, он одржава комуникацију с највишим представницима власти, од краља Александра преко ратних српских војвода до гувернера Народне банке и појединих министара. Он посебно држи до личности Александра, и уопште династије Карађорђевић⁸. Са своје

⁷ Ово потврђује и редакцијски текст у *Политици* о Рајсовој оставци на положају наставника у Полицијској школи, коју је он и основао: „А откад је оставку поднео – наша је јавност на његовој страни“ (*Политика*, 1923). Данашњи Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду негује традицију те Рајсове Полицијске школе и има спомен-собу посвећену др Рајсу.

⁸ За разлику од династије Обреновића, за које пише да су били „аустроугарски вазали“ и „бечке слуге“ (Рајс, 1915/2021: 207–208).

стране, краљ Александар (тада још регент) допринео је томе да се Рајс врати у Краљевину СХС. Наиме, из писма које је Рајс⁹ упутио Александру по његовом одласку из Париза 1919, а које је нашој јавности представио Зденко Левентал (1984/2019), произлази да је Рајс био спреман да се не враћа у новостворену краљевину, и то из финансијских разлога. Наиме, он своје услуге током година проведених у рату није наплаћивао, већ је све своје извештаје, анкете, путовања и сл. самостално финансирао, док је приходе стечене у својству ратног дописника поклањао српској сирочади. То га је довело у незавидну финансијску ситуацију. У том писму он Александру, како Левентал наглашава, „свом ратном другу“, указује на свој проблем и каже да се он могао решити да је Влада СХС „интервенисала“ код Владе Швајцарске да га постави на дипломатску функцију у Београду, за коју је био предложен. „Та интервенција, због узрока који ми нису познати, није уследила. Имаћете швајцарско посланство у Југославији, али Ваш стари пријатељ неће бити његов министар“ (Рајс, према Левентал, 1984/2019: 267). Рајс је сматрао да је за њега достојан положај и да организује полицију Краљевине СХС, међутим, ни то му није предложено. „Главна замисао мога пројекта била је да ми се допусти да створим полицију без политике“ (Исто), а она очито није одговарала политичарима тога доба (уп. Шуваковић, 2011). Катедру на Београдском универзитету је морао да одбије, пошто би она била конкуренција оној коју је у Лозани он, први у свету, створио и по чијем моделу су стваране и друге катедре. Синекура се грозио, тако да ни то није била за њега опција. Швајцарац је, дакле, веома искрено навео егзистенцијалне проблеме који га спречавају да се врати у земљу за коју се свим срцем борио. Левентал (1984/2019: 268–269) износи претпоставку да се „Александар брзо и ефикасно заузео за свог пријатеља“, будући да се Рајс ипак враћа у Београд, где добија две значајне функције у

⁹ Рајс је био у саставу делегације Краљевине СХС у својству експерта на Париској мировној конференцији (Версај и Неји).

Министарству иностраних послова и почиње са градњом своје „српске кућице“.

По повратку у Краљевину СХС, присутан је у јавности, како оној грађанској, тако и у медијима, али истовремено и у „обичном“ народу до ког је њему веома стало, посебно када се ради о сељацима, с којима се идентификује, и ратницима, којима је припадао. Активан је у Удружењу ратних инвалида, где је почасни председник Средишњег одбора за Краљевину СХС, једини је почасни члан Централне управе резервних официра и ратника, почасни члан Удружења четника и члан Удружења добровољаца (Ђорђевић, 1930/1988: 8). И грађански слој има према њему поштовања, а с неким од њих Рајс и пријатељује. Тако нпр. жена неидентификованог београдског банкара, који је извесно Рајсов лични пријатељ, што не чуди будући да је он био експерт тадашње Народне банке за фалсификате, у свом личном дневнику (DAS, V-3168), као важну чињеницу, бележи информацију да Рајс намерава да напусти Србију „завек“, препричавајући у неколико редова Рајсов интервју дат *Полицији* 11. септембра 1928. године. Овај детаљ нас је упутио да га потражимо и упутимо се у разлоге за такву Рајсову намеру, готово непознату, а свакако прећутану у нашој литератури.

2. СРБИ И „РАТНА БРАЋА“ ФРАНЦУЗИ

Разлоге због којих се Рајс носио мишљу да напусти Краљевину СХС обзнанио је на страницама *Полиције*, септембра 1928. године. Они се, наиме, налазе у начину одавања поште солунским ратницима који су изгинули током пробоја Солунског фронта, чија се десетогодишњица навршавала.

Рајс се ангажовао у оквиру Удружења инвалида на достојанственом обележавању тог важног датума. И у свом појашњењу *Полицији* он објашњава зашто се повукао из Одбора за припрему обележавања десетогодишњице, који је био предвиђен поводом јубилеја. Указује на то да је Инвалидско удружење било то које је ову иницијативу

подржало и позвало и њега да јој се прикључи и да им у тим напорима помогне, што је он и прихватио. „Ти који су стварно ратовали, не заборављају своје пријатеље из тешких дана“ (Рајс, 1928а). Он указује на то да су председник овог удружења, пуковник Петар Лазаревић, Рајсов ратни друг и пријатељ, и сам Рајс, закључили да би комеморација била непотпуна уколико у њој не би узели учешћа и савезници, „нарочито наша ратна браћа Французи“. Стога се он обратио једном од најмлађих Солунаца, свом француском колеги, професору Корднеу,¹⁰ са молбом да организује долазак и учешће француских Солунаца на овом походу. Рајсов пријатељ је то прихватио, потрудио се, а београдска подружница Инвалидског удружења договорилa је с надлежним министарством да број француских учесника буде до триста. Рајс наглашава да су и представници Владе Краљевине СХС и четири министарства били укључени у рад формираног Одбора који је све ово припремао. Рајс даље информисе јавност да је изненада Удружење инвалида информисано од удружења из Француске с којима су сарађивали на овој прослави да им је Министарство иностраних послова Француске проследило депешу министра спољних послова Краљевине СХС др Војислава Маринковића да је тај позив за учешће француских Солунаца на менифестацији повучен! Рајс је том вешћу, наравно, био шокиран. Потезом пера неко је поништио сав његов рад и залагање, на општу корист новоформиране Краљевине. Без образложења. Без да је претходно имао ма какве примедбе на организацију која је вршена под патронатом Удружења инвалида и у којој су учествовали и представници Маринковићевог министарства. Без да претходно обавести домаћине – организаторе, „који су били готови да приме своје другове и пријатеље“ (Исто). Рајс с правом сматра да га је оваквим потезом – осим тога што је „упропастио једну лепу идеју о побожном сећању на пале жртве“, Маринковић „изгнао из одбора у коме сам

¹⁰ Професор Луј Кордне, поводом Рајсове смрти, објавио је и текст у француском *Журналу источних бораца*, а који је прештампан у Рајсовој Споменици (Кордне у Ђорђевић, 1930/1988: 161–164).

дотле својски сарађивао са онима са којима сам се, раме уз раме, борио за вашу Отаџбину за време Великога рата“ (Исто). Он се осећао обавезним, како пред сенима палих јунака у пробоју Солунског фронта, тако и пред својим француским пријатељима који су преживели ову херојску битку, који су се такође за овај поход припремали, и који су сада изневерени, па му није остало простора већ да се повуче из организације обележавања десетогодишњице славне победе и пробоја Солунског фронта. Рајс у објашњењу објављеном у *Полиџици* закључује како је увек када је хтео да учини нешто за добро земље коју је тако заволео за време рата добио „ногу у леђа, од оних који су ме баш у сопственом интересу требали да помогну“. Истиче да никада није тражио надокнаду (нити му је икада исплаћена) за свој рад, али је свакако био у праву када каже „с правом сам очекивао да ће ме помоћи онда када радим у интересу српске заставе. Ако ми се то не дозвољава, онда се ја нећу наметати и повлачим се“, истиче Рајс уз закључак да је сматрао да је тај посао не само у најбољем интересу за Краљевину СХС већ да га је сматрао за „највишу патриотску дужност“ (Исто).

Ово Рајсово реаговање на објављено саопштење да се повукао из рада Одбора за обележавање деценије од пробоја Солунског фронта, очито је изазвало интересовање *Полиџикиних* читалаца, па је овај часопис са њим урадио опширан интервју већ 11. септембра, који је објављен под насловом „Професор Рајс напушта нашу земљу“ (Рајс, 1928б). У том интервјуу он потврђује намеру да напусти Краљевину. Подсећа на то да је дошао на позив српске Владе, ту остао 14 година, зато што га је народ „својим херојством и својом племенитошћу толико освојио, да сам био решио да међу тим народом оставим своје кости... Служио сам му својски, искрено, као рођени син“ (Исто). Рајс не оклева већ истиче да је све радио „о своме руху и о своме круху“, да је на финансирање свог учешћа у рату потрошио 90% своје имовине и да му због тога није жао, јер му је животни циљ био да буде од користи српском народу. Награду није очекивао, нити ју је тражио, али је очекивао да не буде у том прегнућу ометан.

Међутим, он указује на то да је, у својим настојањима да нешто учини на корист народа и државе, „скоро увек, не само ометан“ већ је „добијао и ногу у леђа“. Он је преко таквих увреда прелазио због искрене љубави према српском народу који, како сам каже, „никада није идентификовао са оним ’званичним‘“. Он наглашава да је све радио по сопственој савести и из љубави према народу, али да свако трпљење има своје границе. „Мој рад се толико омета и багателише, да ми се довољно ставља на знање како вам више нисам потребан. Последњи случај са пробојем фронта је само један у низу таквих поступака који ми очито доказују да сам данас у овој земљи сувишан“ (Исто). Рајс даље наглашава да Инвалидско удружење није радило на своју руку, да су у чланству Одбора били представници министарстава, потпредседник Народне скупштине, представници Грчке амбасаде. И не само то: надлежни су обећали да ће овај подухват и бити потпомогнут! „Могу вам рећи да је тај одбор савршено припремио и организовао ту прославу. Он ју је организовао онако како то доликује великим жртвама што их је српски народ поднео и одредио јој је један датум који у историји вашег народа у истини нешто значи“ (Исто).¹¹ Рајс сматра да је именовање неког новог одбора, које је извршио министар Маринковић, те одређивање новог дана комеморације, погрешан и штетан потез, који не може да разуме другачије већ као наношење личне увреде њему, преко које он није спреман да пређе. Зато је одлучио да напусти Београд.

На питање где би се вратио, он је нагласио да је бранећи Србију „заратио са половином света. Многима сам се замерио, многи су ме омрзли, многа су ми врата затворена“ (Исто). Изричит је да не може у Швајцарску, пошто би био предмет подсмеха. Тамо га се чак и његова, етнички

¹¹ Рајс доводи у питање и сам датум обележавања овог историјског догађаја и пита се „какав је то знаменити дан 8. октобар у историји вашег народа?“ (Рајс, 19286). Историчари су неподељени око тога да је пробој првих непријатељских линија на Солунском фронту од стране савезника (Срба и Француза) извршен 15. септембра 1918. године. Овај датум је данас државни празник у Србији и Републици Српској – Дан српског јединства, слободе и националне заставе.

германска, породица одрекла, због борбе на страни савезника и борбе за истину о Србији. Претпоставља да би га Француска радо прихватила, али претходно мора да обезбеди породицу Фавр, о којој се у Краљевини СХС стара и коју је из Швајцарске довео у Београд и која је чак крстила своју децу у православној вери, под Рајсовим утицајем. Он свој исказ завршава реченицом коју смо издвојили на почетку овог текста: „Ако се над овом земљом још једном надвију црни облаци, то не треба да је изненади, јер то неће бити ништа друго до оно што су јој њени људи сами припремали. Потпуно сам разочаран“ (Исто). У *Полиџикином* коментару објављеном одмах испод Рајсовог интервјуа, каже се да је професорово стрпљење било „дуго и предуго. Није га требало доводити у искушење“. *Полиџика* потпуно исправно наглашава да ће овакав поступак према Рајсу навући „осуду на нас и одвући људе од нас. Јер треба добро знати да никада ниједан странац није у стању да толико заволи наш народ, као што га је он заволео. И онда, шта је остало за друге, кад један фанатизовани пријатељ овако прође“ (Исто).

3. РАЈС ЈЕ ИПАК ОСТАО У ЗЕМЉИ

Епилог овога јесте да је Рајс ипак остао у Београду. Можда би за њега лично било боље да није, можда би поживео неку годину дуже.

Свеједно, из овог *Полиџикиној* сведочења, ми данас имамо портрет човека који се борио за своје принципе. Рајс је „имао кичму“, коју није био спреман да савија пред ондашњим бирократама. Наставио је са својим залагањем за одржавање заједничког похода српских и француских солунских бораца, до ког је дошло после Рајсове смрти, августа 1929. године.¹² Сматрао је да је за Краљевину СХС,

¹² „Жива му је жеља била да још једном види француске Солунце у нашој земљи, као госте, на чијем је припремању најагилније радио са нашим Удружењем. Нажалост, није то жив дочекао. Али, и мртав он их је поздравио. Када су густе колоне наших драгих гостију, наших ратних

за српски народ пре свега, важно одржавање чврстих односа с Француском. Чинио је све да томе пружи свој пуни допринос. Ово је било не само питање „културе памћења“ већ и политичко питање односа међу државама. Одлагање похода за годину дана није нарушило те односе, али је обележавање десетогодишњице пробоја Солунског фронта изведено другачије него што су Рајс, његови саборци и Одбор инвалидског удружења планирали. Ипак, у тој комеморацији су учествовали сви: од краља Александра до француског маршала Франше д'Епера (Полићика, 1928в). Француских Солунаца, поново у походу раме уз раме са српским ратницима на попришту битке, није било. Није било оних „који су се стварно борили“. Уколико смо добро разумели Рајсов изричит став, он је заснован на томе да се пријатељство кује међу народима, у тешким временима, а да га државници само симболизују и учвршћују или кваре. Потез повлачења позива француским Солунцима да учествују у церемонији обележавања пробоја Солунског фронта, свакако није ишао у добром правцу по развој француско-српских односа. Као витез „истине и права“, Рајс је осећао моралну обавезу да се таквом чину најенергичније супротстави. За то је имао и два важна савезника: штампу (Полићику), која је све изнела на видело и народ који је, као и увек, имао пуно разумевања за Рајса.

Непуних месец дана касније, он је променио своју одлуку. Учинио је то на молбу својих ратних другова, на Конгресу инвалида у Битољу, 2. октобра 1928. на коме је прихваћен његов предлог да се оснује добротворни фонд „Кајмакчалан“ који ће, сваке године, на дан одржавања овог конгреса давати новчану помоћ ратној сирочади и деци инвалида. Потом је један од делегата Конгреса јавно замолио професора Рајса, у име инвалида, „за љубав својих ратних другова и инвалида који га необично цене, воле и поштују“ да не одлази из Краљевине СХС „иако му је од

другова француских Солунаца, под грмљавином почасне палбе хаубица побожно узлазиле уз врх Кајмакчалана, уместо живог друга Рајса, дочекало их је мртво срце његово“ (Радосављевић, у Ђорђевић, 1930/1988: 6).

стране надлежних нанета увреда“ (*Време*, 1928). Ово Рајс није могао да одбије, па је изјавио да одустаје од своје намере да напусти нашу земљу. Поново је дао приоритет својим ратним друговима, до чијег је моралног става веома држао.

Инсистирање на српско-француским везама и на пијетету према Солунцима, кроз Рајсову иницијативу да српски и француски Солунци „раме уз раме“ иду у походе Кајмакчалану, остварено је после Рајсове смрти. У припремама за тај поход он је радио до последњег часа. Није их сачекао жив, али их је његово срце, у складу са тестаментарном жељом, сачекало на Кајмакчалану. „То велико и некад тако топло срце морало је тада бити и сретно и задовољно међу сенима 30.000 његових бивших ратних другова, који су јуначки пали отварајући гвоздене вратнице своје отаџбине“ (Радосављевић, у Ђорђевић, 1930/1988: 6). У намери да прекину трансмисију колективног памћења Рајса, који је сведочио као експерт на мировној конференцији о најстрашнијим злочинима које су Бугари починили у Првом светском рату, бугарски окупатор је током Другог светског рата разбио урну са урезаним епитафом, одневши његово срце. Ипак, сећање на „пријатеља Срба из најтежих дана“, др Арчибалда Рајса, из колективне свести Срба ни данас није ишчезло.

Литература

- Албваш, М. (2013). *Друштвени оквири памћења*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Време* (1928). Г. др Рајс остаје у нашој земљи. 3. октобар. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_EA14D129E93A8F6C7A1935AA12C320B4-1928-10-03.
- Вучковић, Б. Б. (2021). *Медијска трансмисија и очување српској културној идентитету на подручју Косова и Метохије (1999–2015)* (докторска дисертација). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_18844.

- Ђорђевић, С. М. (1930/1988). *Сјоменица др Рајсу: од срца к срцу. Ђојојеја српске и савезничке војске 1914–1918*. Шабац: И. Ковачевић, З. Ружичић.
- Јовановић, З. (2019). Трагом мало знаног текста Арчибалда Рајса поводом откривања првог спомен-обележја српским војницима страдалим у ратовима 1912–1918. у Сирогојну 1922. У: Р. А. Рајс. *Изабрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 5 *Срби о Рајсу*, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић (309–319). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Куљић, Т. (2006). *Култура сећања*. Београд: Чигоја штампа.
- Левентал, З. (2019). Долазак у Србију. У: Р. А. Рајс *Изабрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 5 *Срби о Рајсу*, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић (18–31). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Левентал, З. (2019). Рајс и династија Карађорђевића. У: Р. А. Рајс *Изабрана дела*, председник ур. одбора Љ. Димић, књ. 5 *Срби о Рајсу*, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић (250–269). Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Полиџика* (1923). Д-р Рајс и његова оставка. 19. јун. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1923-06-19.
- Полиџика* (1928а). Одједи Рајсове смрти. 14. август. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1929-08-14.
- Полиџика* (1928б). Караула др. Рајса. 19. август. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1929-08-19.
- Полиџика* (1928в). Стотине хиљада грађана из целе земље одају пошту борцима за ослобођење земље. 8. октобар. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1928-10-08.
- Попов, Ч. (2007). *Велика Србија: сјварност и мий*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Радосављевић, М. Ђ. (1930/1988). Предговор. У: С. М. Ђорђевић *Сјоменица др Рајсу: од срца к срцу. Ејојеја српске и савезничке војске 1914–1918.* (5–6). Шабац: И. Ковачевић, З. Ружичић.
- Рајс, Р. А. (1922). Видовдан у Сирогојну. *Полиџика*, 2. јул. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NБ:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1922-07-02.
- Рајс, Р. А. (1928а). Прослава десетогодишњице пробоја фронта. *Полиџика*, 7. септембар. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NБ:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1928-09-07.
- Рајс, Р. А. (1928б). Професор Рајс напушта нашу земљу. *Полиџика*, 11. септембар. Доступно на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NБ:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1928-09-11.
- Рајс, Р. А. (1915/2021). „Српски војник“. У: М. Старчевић (прир.) *Ойџужница љројив Бујарске*, превела С. Косимовић Мања. Самиздат.
- Сладачек, М., Васиљевић, Ј., Петровић Трифуновић, Т. (прир., 2015). *Колекџивно сећање и љолиџике љамћења*. Београд: Завод за уџбенике, Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Шуваковић, У. (2011). Корупција и политичке странке у Краљевини СХС. *НБП* 16 (1): 57–68. Доступно на http://www.kpu.edu.rs/cms/data/akademija/nbp/NBP_2011_1.pdf

И з в о р и:

Необјављени:

Државни архив Србије (DAS). Фонд V-3168, Дневник жене банкара из 1928.

Објављени:

Милошевић, С., Јовановић, В. (2021). Извештај Рудолфа Арчибалда Рајса о стању и Македонији из септембра 1921. године. *Мешовиџа љрађа* XLII, 291–340.

ГЛАВА 7

РАЈС О УНИВЕРЗИТЕТУ, УНИВЕРЗИТЕТСКИМ ПРОФЕСОРИМА, СТУДЕНТИМА И ОМЛАДИНИ УОПШТЕ

Вредношћ универзитетске наставе јесте у професоровом начину посматрања и његовом личном утицају на духовно израђивање студената. Како код вас може да се говори о личном утицају професора на студенте када он, као што је случај на Београдском универзитету, посредством вайара прогаје своја умножена скраћена предавања, која студентии, не долазећи на часове, за истице уче наставе? Многи ваши студентии нису присуствовали ни једном једином предавању на универзитету [...] Ваша диплома постаје само парче папира које омогућава његовом власнику да остане лош чиновник.
(Рајс, 1928/1997: 83–84)

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Арчибалд Рајс се у више својих текстова и извештаја бави питањима васпитавања омладине, образовања студената и друштвеним статусом и понашањем универзитетских професора, питањима васпитања и образовања генерално, мада се то тек местимично спомиње у нашој литератури. Може се уочити и то да се овим питањима он бави системично и континуирано, практично од завршетка Првог

светског рата, односно од окончања свог учешћа на Париској мировној конференцији. На неке од његових ставова у вези са овим питањима смо већ указали у претходним главама, тако да ћемо настојати да се, на овом месту, на основу расположивих извора, позабавимо оним његовим ставовима, и њиховим друштвеним контекстом и узроцима, на које нисмо указали у претходном тексту.

РАЈС КАО ПРЕТЕЧА СОЦИОЛОГИЈЕ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА И КРЕИРАЊА ОМЛАДИНСКЕ ПОЛИТИКЕ

Једна од најжалоснијих појава доба у коме живимо јесте неинтересовање омладине за ошћу ствар. Ох, не, не називам ја 'ошћом ствари' љарџијску љолиџику, каква је инџензивно љајена у овој земљи. Она је инџересовала данашњу омладину, јер љарџи-зани уживају корисџи и љроџекције, које су младим људима омоџућавале да стџичу каријеру без соџстџвене вредносџи и соџстџвеноџ рада.

(Рајс, 1929)

Како смо већ истакли, Рајс се на више места, у својим текстовима насталим по окончању Првог светског рата, бавио питањима школства. Ово питање га је веома интересовало и, без обзира на то што су текстови настајали једним делом из прагматичних разлога, као његови службени извештаји, захваљујући његовом приступу прикупљању и интерпретацији података, они имају значај за социолошку науку, те се Рајс може третирати и као претеча заснивања социологије васпитања и образовања на нашим просторима¹. То се већ

¹ Рајс посматра проблеме васпитања и образовања као друштвене проблеме. Управо овакав приступ наглашава Фердинанд Маслић (1938), када пледира за утемељење ове социолошке дисциплине у Југославији. Међутим, иако поједини аутори придају Маслићу улогу „утемељивача социологије образовања (васпитања) на југословенском простору“ (Јовановић, 2012: 914),

види из његовог првог извештаја о стању у Македонији из 1921. године, у коме чак читаво једно посебно поглавље посвећује проблему школства у Македонији (Милошевић, Јовановић, 2021: 309–311). Он ово питање сагледава са више аспеката: а) указује на недостатак школа на овом подручју и на потребу становништва да им се деца образују, на коју према његовој анкети указују и људи који живе у различитим македонским срезovima; б) као питање квалитета учитељског кадра који се шаље у ове школе; в) као цивилизацијско питање, с обзиром на то да су у ранијим периодима, када су ти крајеви били под Турцима и Бугарима, постојале школе и гимназије, што Бугарима даје пропагандни аргумент против Србије, и, оно што Рајс посебно истиче, г) као питање просистемске социјализације, патриотског васпитања, у смислу прихватања новог стања и развијања српске националне свести код тамошњих становника, посебно међу ђацима.

У вези са првим аспектом, Рајс је, не само у одељку свог Извештаја из 1921. посвећеном школама већ и у другим одељцима, указивао на захтеве различитих македонских крајева за отварањем школа, било основних, било гимназија. Тако он нпр. наводи да грађани Ресна траже да се поново отвори гимназија која је постојала непосредно пред Први светски рат, а потом била укинута. „Мештани пристају да сами оправе зграду гимназије. Било би 200–300 ученика“ (Исто: 308). Истиче да мештани овог краја траже и отварање сеоских школа којих је недовољно, али и да указују на недостатак дипломираних учитеља. За Охридски срез констатује како су „школе врло ретке“, а за Кичевски да

такав закључак се из његовог рада на који се позивају не би могао извести, пошто је у питању један прегледни рад о стању дисциплине у свету и њеним диметима у Краљевини Југославији, који додуше садржи и правце на којима би требало радити ако се ова дисциплина жели развијати. Интересантно је да иако даје широк преглед стања дисциплине у свету (САД, Пољска, Чешка...), уопште не помиње дело Емила Диркема (1922/1981), које би извесно морало да му буде познато и које у потпуности подржава Маслићеве ставове. У сваком случају, у погледу Маслићевог доприноса, чини нам се ближе истини тврдња да је Маслић био „први историчар социологије васпитања код нас“ (Ивковић, Димитријевић, 2013: 35), а не њен „утемељивач“.

је „већина села без школе“. Рајс наглашава за читав македонски простор да „велики део захтева школе“, као и да је „врло мало урађено у погледу наставе [...] У опште узевши у овим крајевима недостају школе. Деца долазе без икакве користи не научивши ништа“ (Исто: 310).

На ово се надовезује и проблем квалитета учитељског кадра. Рајс даје конкретан пример учитеља послатог у село Бач, који је уништио један објекат који је током рата био припремљен за регента Александра. Осим тога, Рајс указује на то да је он осим плате, имао и новчану корист стечену продајом дрва која су тамо била, „и још поред тога тражио новац од сељака. Таквим понашањем неће се стећи велики углед код сељака“ (Исто: 310). Као што се залагао за то да се најбољи чиновници шаљу на македонске просторе и да буду посебно стимулирани за тај посао, пошто су они истовремено, својим примером, и „народни васпитачи“, он апелује и да се најбољи учитељски кадар шаље на ове просторе и да и он буде посебно новчано стимулисан, о чему смо такође делимично писали у претходним главама, као и о злоупотреби бугарске пропаганде у вези са проблемом недостатка школа у Македонији (в. Глава 5). У свом другом Извештају, годину дана касније, Рајс конкретно предлаже да се према граници са Бугарском, али и Турском, Грчком и Албанијом, у зони дубине 25 километара, замене „сви стари егзархијски попови, све општинске деловође, сви учитељи употребљени од Бугара по њиховим школама, свештеницима, учитељима и деловођама из старих граница Србије“ (Рајс, 1922: 16), чиме би се стекли услови за деловање нове државе у правцу националног васпитавања, а истовремено би се онемогућило комитама да имају своје јатаке.

Коначно, Рајс посебно наглашава значај изградње и рада школа са аспекта развијања српске националне свести (национално васпитање) код тамошњих младих нараштаја и њиховог везивања за новостворену Краљевину. У овом погледу, може се слободно рећи да Рајс пола века пре Луја Алтисера (Louis Pierre Althusser, 1918–1990), који о томе пише 70-их година 20. века, перципира школе као

„доминантан државни идеолошки апарат“ (в. Алтисер, 2015). Рајс и означава, у свом другом Извештају о стању у Македонији из 1922. године, цркву и школу као два чиниоца „који највише утичу на просту масу“ (Рајс, 1922: 3), на шта је указивао и Алтисер, али пола века касније, тврдећи да је у савремености школа у тој улози заменила цркву. Рајс своју анализу чини у контексту објашњења успешности деловања бугарских комита и утицаја Бугарске и њене пропаганде на подручју Македоније, за који наглашава да се интензивно одвијао баш преко ове две установе. Међутим, треба уочити да Рајс не занемарује ни ваншколско васпитање, наглашавајући потребу да се оснивају соколска, певачка друштва, читаонице, да се држе јавна предавања, а све то у сврху националног васпитавања омладине (Исто: 15). Он се залаже да држава „подржи соколство свим средствима“, јетко и потпуно у свом маниру примећујући да би новац који се даје за страначке клубове демората или радикала у сваком месту, био корисније употребљен уколико би се дао патриотским друштвима. „Он би послужио да окупи око народне заставе Македонце, и не би их делио на партијске размирице“ (Исто).

Питању омладинског организовања Рајс се враћа на две недеље пред своју смрт, објављујући 25. јула 1929. године текст у *Полицији* под називом „Поводом модерне омладине“. Колико нам је познато, то је и последњи текст који је он публиковао за живота. Након хвале херојству српске омладине, али и исказивања своје забринутости за васпитавање послератне омладине, за њихов дух и вредности које прихватају, које је изрекао у својим мемоарима (*Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једнога иријатеља из тешких времена*), а потом у *Чујте, Срби!* и веома бритке критике како омладине тако и оних који би требало да им буду узор (наставника), Рајс се у овом тексту одлучио да укаже на потребу постојања онога што би се, у савременом језику, назвало „омладинском политиком“.

Рајс најпре констатује како је омладина „прожмана свирепим и разметљивим егоизмом“ (Рајс, 1929: 10). Он,

најпре, поставља питање о узроцима пропадања омладине и као најутицајнији узрок издваја „рђав пример“. На првом месту жигосе ратне профитере који су се обогатили, из чега произлази њихов друштвени утицај. „Богатство чини моћним у данашњем друштву које види само количину динара и долара, не бринући се о благу што је често прилепљено. То је био пример за омладину да се треба бесавесно богатити и да то богатство избацује људе у прве редове“ (Исто). Као други узрок, он наводи странчарење, које сматра болешћу, заразом. Ако неки млади људи и нису подлегли профитерству, „били су заражени примерима политичког партизанства, бестидног и корумпираног“. Трећи узрок види у односу државе према палим борцима и њиховим породицама, ратним ветеранима, инвалидима рата, заробљеницима. У том контексту, Рајс наводи пример младића који је са седамнаест година, током рата, тражио да буде добровољац, али и другог који је, од Рајсовог пријатеља, тражио да му у послератном периоду „фалсификује једно уверење, како би избегао војну обавезу“. Из наведених узрока, он закључује да је потребно подићи омладину и радити с њом, „да она постане оно што је била некадашња омладина: највећа гаранција за спас отаџбине“ (Исто).

Рајс у наставку свог текста указује на значај ваншколске социјализације, односно омладинског организовања. С тим у вези, он истиче да је омладинско удруживање „сасвим природно, јер човек није створен за самоћу, он је друштвен“. Најзначајнији подстрек у том смислу представљало је оснивање гимнастичких друштава, „што је створило дивно дело сокола у словенским земљама“, те да су они унели „у свој програм рада и култ патриотизма“ (Исто; уп. Жутић, 1991; Цветковић, 2007). Међутим, Рајс указује на то да су та удружења узела под своју власт партије, тако да су она за младог човека постала „нека врста посредништва за стицање положаја“. Осим тога, он прави значајну разлику између гимнастике и других, појединачних спортова, дајући предност гимнастичком духу у односу на спортски дух. Гимнастика је развијала тело „да би боље

могло бранити своју отаџбину у опасности“, док су, с друге стране, уз малобројне изузетке, модерни спортисти „себичњаци“, спремни на дисциплину ради личног истицања, разметљивости или зараде. Он даље наводи ОРЈУНА-у и Српску омладину, као омладинске организације у којима је било и патриота, али је њихово колективно деловање за опште добро ометено „увлачењем политике“. Као и у другим својим радовима, и овде Рајс наглашава да се парцијалне групе морају подредити колективу, дакле и омладина мора радити у заједничком интересу. Он сматра да је потребно омладину ангажовати, на општу корист, у већим организацијама, чији циљеви „морају бити корисни народу“, и чини конкретне предлоге на искуствима његове Швајцарске. Узимајући као пример своје студентске дане, он предлаже ангажовање омладинаца у добровољним ватрогасним друштвима, за која констатује да су у Словенији и Хрватској распрострањенија, док „у Србији само неколико великих вароши као Београд и Скопље има своје ватрогасце“ (Исто). Он наглашава да би добро обучени омладинци могли да буду од велике користи ватрогасним јединицама, у случајевима већих непогода изазваних пожарима. Једнако тако, предлаже да омладинци по својим местима дају неку врсту редарске службе на већим манифестацијама. Ту су затим предлози о формирању „спасилачких дружина“, које би биле обучене за пружање прве помоћи повређенима у неким несрећама или за спасавање у случају поплава, затим оснивање удружења сеоске омладине која би, када је породица у кризи због болести или неке друге несреће, удруженим снагама обрађивала земљу те породице, спасавајући је тако од беде. Рајс подсећа да су у Краљевини Србији, пре Првог светског рата, постојала удружења која су вршила војну обуку, што је било корисно и за војску, пошто је добијала обучене младиће, али и за те младиће јер би се по позиву у војску лакше снашли. Истиче да таква удружења и даље егзистирају у Швајцарској, Француској и Италији, и пита се зашто их нема у Југославији. Аргументујући разлоге за обнову оваквих удружења, Рајс поново даје одушка свом

антикомунизму, оптужујући Совјетски Савез да жели да изазове „најкрвавији рат“. Не треба, међутим, сметнути с ума да је таква „антикомунистичка атмосфера“ постојала и гајена од стране режима Краљевине СХС / Југославије практично све време њеног постојања, до избијања Другог светског рата, да је деловање комуниста било Обзнаном забрањено још децембра 1920, чим се испоставило да КПЈ има подршку у сиромашнијим друштвеним слојевима, да је чак њен кандидат Филип Филиповић изабран за градоначелника Београда итд., тако да је овакав Рајсов став представљао заправо и одраз званичног става тадашњих власти.

Елаборирајући даље своје предлоге у вези са омладинским организовањем, Арчибалд Рајс указује на потребу да се код младих подстакне самопрегор, дисциплина, солидарност, али је уверен да ће развијањем међусобних пријатељстава и уверења да је њихово ангажовање патриотска ствар, до тога спонтано доћи. Детаљно указује на то како би чланови ових разноврсних удружења требало да буду униформисани, да те униформе користе у свечаним приликама, јер њиховим припадницима то представља својеврсну сатисфакцију, запажајући и то да је успех соколства „великим уделом“ био резултат и њихове униформисаности.

СВЕДОЧЕЊЕ О ХЕРОЈСТВУ СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

*Све моје жеље биле би испуњене, кад би ове стране
успеле да мало расјале њајприликији њламен одуше-
вљења код омладине, њламен који је њошово ујушила
зајушљива ајмосфера њоистичне, деморализајторске
и корујљивне њослеријне њохе.*

(Рајс, 1928/2019: 4)

Важно је истаћи и то да је Рајс био задивљен српском омладином и њеним исказаним патриотизмом током Првог светског рата. О њеном херојству он пише и у својим

мемоарима², указујући на бројне примере. Описује и како је упознао Драгољуба Јеличића, храброг ратника од дванаест година, који „учествује у свим окршајима, пуца из пушке и баца бомбе. Кад је био рањен у руку, ваде му куршум у нишкој болници, док он није хтео да се даде успавати за операцију. Без једне речи, он ју је издржао и кад је све било свршено упутио је најомиљенију коморцијску псовку на адресу ‘Шваба’. Принц Александар га је лично произвео у чин каплара“ (Рајс, 1928/2019: 14). Са очигледном сетом Рајс закључује тај пасус речима: „Таква је била српска омладина 1914. Нека би се ова данашња научила да јој наличи!“ На другом месту пише опет о младим добровољцима-четницима, који су сви до једног код себе имали резервну бомбу да се убију, ако би претила опасност да падну у руке непријатељу. Један од таквих, кога он због година описује као „деран“, задивио је Рајса својом вештином пошто је „лежећи на леђима бацио беспрекорно бомбу уназад и она се распрсла на растојању од 50 метара“ (Исто: 24). У својим мемоарима описује како страдања храбре српске омладине, дајући чак и њихову преписку са породицама из болесничких постеља и наглашавајући гордост мајки којима су деца на издисају због њихове жртве за Отаџбину³, тако и забављање омладине када се за то указивала ретка прилика, нпр. француских и српских војника и тамошњих девојака нпр. у Крагујевцу 1915. или гледањем аматерских војних позоришних трупа на самој ивици према бугарском фронту, маја 1918. (Исто: 58, 210–211).

Завређује пажњу, ради илустрације тога колико је Рајс познавао српску историју и српски дух, али и у детаље сликао

² Рајс је своје мемоаре под називом *Шта сам видео и проживео у великим данима : саопштења једнога пријатеља из њених времена* завршио назнаком „почетком 1928.“, а исте године их је објавила Државна штампарија Краљевине СХС. Наши цитати су на основу 4. књиге Рајсових *Избраних дела*, која су објавили Завод за уџбенике и Криминалистичко-полицијски универзитет из Београда, 2019, поводом 90 година од његове смрти.

³ Ни на овим местима Рајс не пропушта да јетко упозори: „Данашња омладино, и ви који нисте или који нисте хтели ништа допринети за Отаџбину у опасности, размишљајте о ова два писма!“ (Исто: 122).

српску епопеју током Великог рата, да на овом месту дамо читав цитат о прослави Видовдана у Солуну 1918. где је опет примерену улогу имала и српска омладина (ђаци):

„Косово је било освешћено 1912, али нове несреће ојадиле су потомке Лазара и његових велможа и, данас, велико поље Косово поново газе чизме непријатеља који, у свирепости, не уступају ни у чему Турцима и још их можда надмашују.

Јуче смо прославили тај дан успомене који је постао дан жалости и наде. То је било једноставно: служба у малој српској солунској цркви, сувише тесној да у њу стану сви они, официри, војници и грађани, који су дошли да се помоле за покој душе њихових старих и за будућност свога народа. Гологлави, они стоје ћутећи у малој порти и чак многи стоје на улици где до њих допиру гласови хора. Затим, омладина из српских школа, у једној пространој сали, пева нам најлепше песме из свог краја, док један од професора објашњава француским, енглеским, италијанским, америчким и грчким пријатељима који су дошли да се придруже прослави, шта значи српска поезија и колико је велика улога коју је она играла у историји Србије“ (Исто: 216).

Рајс своје мемоаре завршава бригом да је савремену омладину захватила корупција и егоизам који је „смртна болест за један народ“ (Рајс, 1928/2019: 294). Ипак, он изражава наду да је такво стање духа „последница рата“, „дечја болест“ која ће проћи, али и поред тога наглашава значај неговања културе памћења, као важног елемента за очување идентитета. Парафразирајући, како каже, једног француског патриоту који је изговорио „Не говоримо никада о томе, али мислимо увек на то!“⁴, Рајс захтева да се Срби, а посебно српска омладина, у погледу памћења своје херојске борбе током Првог светског рата, понашају другачије: „Ми треба да изменимо ову опомену: ‘Мислимо увек на то и говоримо увек о томе!’“ (Исто: 294).

⁴ Чувени Гамбетин (Léon Gambetta, 1838–1882) усклик. Односи се на проблем Алзаса и Лорене који су до окончања Првог светског рата били под немачком окупацијом (прим. У. Ш.).

Арчибалд Рајс држи до тога да је његова мисија писања ратних мемоара патриотска ствар. Он жели да очува патриотска осећања код младих и, истовремено, да се одужи својим ратним друговима. Зато и завршава то своје дело речима које смо навели у горњем пасусу, али он то још отвореније изражава и у самом уводу, у коме експлицитно каже: „Хајде, дакле, мала књига, и врши свој задатак. Кажи свима друговима из борбе да још има верних срдаца која се сећају и која ће се увек сећати“ (Исто: 4). Ако би се могло укратко дефинисати Рајсово „вјерују“, онда је то: патриотизам, рад, истина и право (у значењу: правда). Отуда овакав његов став у мемоарима.

Неколико месеци касније, 1. јуна 1928, др Рајс завршава своје најпознатије дело на српским просторима – *Чујте, Срби!*, објављено у пуном обиму тек 1997, о којем смо већ писали, нарочито га детаљно анализирајући у прве две главе ове књиге. Овде ћемо указати на његове ставове – према нашем суду више него актуелне – у вези са омладином, универзитетом, студирањем...

Како се дивео храбрости омладине у Првом светском рату, једнако тако се брине за послератну омладину, за коју сматра да је „ташта и испразна“ (Рајс, 1928/1997: 80). Он је критичан пре свега због њеног западњаштва, због облачења „по последњој моди“ и младића и девојака, због непоказивања поштовања према старијима или ратним инвалидима. „Они презиру те ‘глупаке’ који нису умели да избегну рат и који, чак, нису умели да извуку корист из победе. Они желе да ‘живе свој живот’, али не желе да се жртвују за друге. Шта им значи будућност земље када они више неће бити ту?!“ (Исто). Рајс сматра да је овакав индивидуализам и саможивост „опасан ветар“ који је захватио омладину. Киван је на ту саможивост и егоизам омладине и указује на то да сваки младић сматра „да је држава дужна да њему прибави све како би он могао да води што је могуће пријатнији живот“, изводећи из тога закључак како се држава посматра као „крава музара“ (Исто: 81).

КРИТИКА ПРОСВЕТНЕ ПОЛИТИКЕ, КВАЛИТЕТА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ, ПОНАШАЊА ПРОФЕСОРА И СТУДЕНАТА У КРАЉЕВИНИ СХС

Истинина је да на универзитетџу имајте и људе велике вредностџи, али су велика већина медиокријетџи који су на ња месџа сџијели захваљујући сџираначкој џолијџици или њеној џодрџици. Њих, наравно, нимало не занима морална, џа чак ни научна вредностџ уче-ника. Они састџављају и умножавају своја џредавања, крчме их и [...] воде сџираначку џолијџику како би, на џај начин, зарадили шџо више новаца [...] Њиховом кривицом вам је универзитетџ џосџао аџаџриџиски.

(Рајс, 1928/1997: 86)

Слично као и у својим извештајима из Македоније, Рајс критикује просветну политику неколико година доцније, која није била усмерена на масовно основно школовање и изградњу основних школа „у сваком селу“ која би се потом „стално усавршавала“, нити на отварање пољопривредних и занатлијских школа које би приличиле пољопривредној земљи каква је била Краљевина СХС. Насупрот томе, Рајс запажа да се отварају гимназије „у сваком градићу“, те универзитет и факултети у Београду, Скопљу, Суботици и Љубљани. Уз све то, и средње и универзитетско школовање је било бесплатно и стипендирано што ни Швајцарска тог доба није имала. Рајс сматра да је ово последица „страначке политичке пропаганде“, а крајња последица свега је пражњење села (Исто: 83). Осим тога, доступност универзитетског образовања има за последицу „привлачење хиљаде и хиљаде младих оба пола, који неће бити ништа друго до научни пролетаријат пошто за то немају истинске склоности“ (Исто). На овом месту не можемо да се суздржимо, а да се не упитамо, шта би Рајс рекао да се сусрео са тзв. болоњским системом студија и чињеницом да је за првих десет година примене овог система у Србији докторирало нешто више од 14 хиљада људи, док је за првих сто година

од првог доктората у Србији одбрањено око 17 хиљада дисертација (в. Шуваковић, 2018: 200). Његова опсервација о научном пролетаријату данас је, можда, још актуелнија.

Он указује на површност образовања, конкретно правника, са српских универзитета, једноставно питајући: „Зар ви заиста мислите да напамет научена скраћена умножена предавања (у унутрашњости су или обављају неки посао)⁵ могу да замене живу реч доброг професора“? (Рајс, 1928/1997: 42). Он вредност универзитетске наставе види у томе да професор, „наравно прави професор“, студентима преноси своја размишљања, свој начин решавања неког научног проблема, заснован на научној парадигми коју он заступа. Рајс указује на то да студент, када положи испит, „практично ништа не зна. Њега ће изградити сама пракса, и то под условом да га је професор научио на који начин да сагледава ствари“ (Исто: 43). Међутим, наглашава Рајс, ако такво знање није стекао – способност стварног сагледавања проблема – његово знање остаје на нивоу репродуктивног, и он може да постане „само лош чиновник“. Он извргава порузи оне који су своје факултетске дипломе стекли у иностранству, углавном као државни стипендисти, који су по повратку у земљу себе сматрали супериорним у односу на обичан свет. Невоља је, међутим, бивала тим већа што су се на исти начин понашали и они који су завршили Београдски универзитет, и који су били студенти ових који су се вратили из иностранства. Надменост и недостатак ширине духа, а пре свега отуђеност од сопственог народа су, уз ретке изузетке, биле према Рајсовом суду, њихове главне особине.

Рајс жигоше, са презрењем, начин студирања на нашим универзитетима, посебно наглашавајући да студенти масовно не присуствују предавањима, што је, сасвим оправдано, главна обавеза када је реч о универзитетској настави. Не због информација које ће студент добити кроз предавање

⁵ Овде он мисли на „оправдања“ студената који одсуствују с предавања (прим. У. Ш.).

већ због разумевања професоровог научног погледа на свет. „Једноставно, само су се уписали и купили или позајмили од некога умножен кратки преглед предавања која су морали да прате. Издајући се за студенте и уживајући све погодности тог статуса, они заузимају места у администрацији, банкама итд. Када процене да је погодан тренутак, намет науче кратке прегледе предавања, излазе на испите и добијају ‘универзитетску’ диплому. Тако сте у очима свих оних који знају како се постаје ‘дипломац’ на вашим универзитетима срозали њихов углед“ (Исто: 84). Он признаје да Срби имају одличне лекаре и професоре медицине и да студенти медицинских факултета могу много од њих да науче, али констатује да се ни на студије медицине, „не шаље добар студентски материјал, а са slabим материјалом ни најбољи професор не може да обави добар посао. Без икаквог одабирања пренатрпавате слушаонице“ (Исто). И ова Рајсова примедба остала је на снази до данашњих дана. Уместо студија у малим групама, и данас су у Србији пуни амфитеатри, нарочито на друштвеним наукама, што онемогућује или бар веома ограничава примену дијалогског метода у настави, који је значајно продуктивнији од монолошког приступа.

Арчибалд Рајс је веома критичан према идеји „аутономије универзитета“ за коју сматра да производи лоша дејства, јер под њеним окриљем „студенти себи допуштају оно што код других нећете трпети. Воде страначку политику, желе да намећу земљи своју вољу, а још обрисати нос честито не знају, организују штрајкове, чак и праве мале буне и сл., а ви то лепо допуштате и ту необуздану омладину не кажњавате“ (Исто: 85)⁶. Рајс поставља исто питање које и аутор ове монографије себи поставља ових месеци 2025. године, када је у току обојена револуција у Србији, а која се спроводи злоупотребом универзитетске аутономије и путем студентских „блокада“ и „пленума“. Рајс још 1928. упозорава на то да је широко интерпретирана аутономија

⁶ В. нпр. Поповић (1925).

заправо увод у анархију и пита се како се не увиђа да се тако даје „лош пример младима, грађанима, сељацима и радницима? Њима ће неминовно пасти на памет да је и њима дозвољено оно што је дозвољено онима који су одређенији да буду елита земље, и тако гајите недисциплиновану, себичну омладину која не хаје за потребе државе“ (Исто). Заиста, због чега би неко био привилегован да због своје класно/слојне припадности има монопол на одлучивање о друштву у целини, па макар био и студент, универзитетски професор, припадник истинске друштвене елите или, у горем случају, оне самопрокламоване, „полуинтелектуалац“, како је њене припаднике својевремено називао Слободан Јовановић (в. Јовановић, 2009)? Слично Рајсу, и Слободан Јовановић је полуинтелектуалце везивао за промоцију материјализма и упозоравао да „тек кад полуинтелектуалац избије на врхунац политичког успеха, види се како је он морално закржљао“ (Исто: 52), док савремена српска ауторка запажа да је Јовановић уочио и то „да напореда са појавом полуинтелектуалаца у јавном животу, у језик продире израз који њихов начин друштвене промоције верно описује – ‘лакташ’“ (Краговић, 2012: 254). Иако се Рајс залагао, по питању државног уређења, за једну комбинацију корпоративно-технократског система, о чему смо више писали у Глави 2 ове књиге, он никада није признавао једном друштвеном слоју монопол на одлучивање, какве смо захтеве у савремености слушали од неких студената и универзитетских професора. Све до наших дана, насупротив Рајсовим и другим предлозима, начело „један човек – један глас“, према нашем суду је непревазиђено демократско начело, и њега се морају држати сви којима је стало до демократске владавине.

Кронизам је захватио и универзитет, и Рајс наравно жигосе ову појаву, указујући како се у универзитетска звања, која он издиже на ниво „почасних места у образовању“, не постављају „најбоље снаге, већ и ту велику улогу има страначка политика, ‘кумство’, појединачни интереси неких тренутних моћника“ (Рајс, 1928/1997: 86). Он сматра

да је већина професора ту да би им тај позив представљао одскочну даску за каснију друштвену промоцију, укључујући и материјалну корист, ако су нпр. адвокати или лекари, пошто им у том случају титула омогућује да „испостављају претерано високе рачуне приватној клијентели“ (Исто).

Како смо већ раније напоменули, Рајс показује велико непријатељство према руским професорима, који су емигрирали у Краљевину СХС после Октобарске револуције. Ту његов антикомунизам, дакле и конзервативизам, долазе до најпотпунијег изражаја када тврди да је образовни рад тих руских професора „направио Русију земљом дивљака и убица“ (Исто)⁷. Упирући прстом на „професоре које је изабрала страначка политика и кумство“, оправдано, али и неоправдано дисквалификујући руске професоре који су оставили снажан печат својим радом на Београдском универзитету⁸, Рајс ипак извлачи истинит закључак: „Ти професори гуше сваку изразитију индивидуалност која би могла да засени њихову властиту осредњост. Они убијају оно, за сваки напредак, толико потребно надметање. Уопште се не баве духовним потребама својих ученика“ (Исто: 86–87). Не можемо, а да се не сложимо са Рајсом, али и да уочимо да је ово, нажалост, особина и многих данашњих професора.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Систематичним ишчитавањем и анализом садржаја Рајсових текстова, без сумње се може закључити да се он на озбиљан, систематски и темељан начин бавио проблемима васпитања и образовања, просветне и омладинске политике.

⁷ Ово је алузија на долазак на власт бољшевика у Русији, и осуда убиства Романових. Осуда злочина је свакако на месту, само Рајс као да је сметнуо с ума чињеницу да су и Карађорђевићи дошли на власт тако што је убијен претходни владар из династије Обреновића и његова супруга.

⁸ Подсећам, примера ради, на Георгија Острогорског (Георгий Александрович Острогорский, 1902–1976), оснивача наше византологије.

Са дистанце од једног века, без сумње му се мора одати признање за способност да уочи одређену друштвену појаву и веома прецизно је обради. Уочава се доследност у његовим ставовима исказаним у радовима који су настајали у распону од једне деценије.

Како смо већ рекли, најузвишенији идеали којима се Рајс руководи су патриотизам, рад, истина и право (у значењу: правда). Он сматра да васпитавање и образовање омладине управо треба да буде засновано на тим врлинама. Зато се противи свакој врсти егоизма, зато је он противник партија, као група које сопствене интересе стављају на прво место, али је за *patria*-ју, Отаџбину, дакле за општи интерес, који оличавају нација и држава. Он и када пише о „кварењу омладине“, сматра одговорним за то странчарску политику, која се на различите начине умешала у њено послератно васпитање, док са друге стране велича оне генерације омладине које су се у Великом рату бориле за народну слободу. Због „кварења омладине“ и „апатриотског универзитета“, он криви, осим партија, и школске учитеље и универзитетске професоре који, што је неретко случај и данас, после једног века, највише воде бригу о додатној заради на продаји својих скрипти студентима, не поклањају довољно пажње науци и користе професуру као одскочну даску за бављење политиком. Рајс стога опомиње и предвиђа: „Може вас коштати и земље јер ова омладина се неће жртвовати на олтару отаџбине кад зазвони на узбуну, (а зазвониће једног дана) као она омладина која је водила ослободилачке ратове. Данашња омладина ће вам одлучно рећи да нипошто не жели да гине јер јој то ништа не доноси“ (Исто: 87).

Да до овога не би дошло, Рајс најпре указује на мере које је потребно предузети у области просвете и просветне политике (од основног образовања до универзитетског), а потом прави скицу једне одговорне „омладинске политике“, по моделу пре свега Швајцарске, која би с једне стране задовољила потребе младих за удруживањем („омладинско организовање“ данашњим речником), али би то удруживање

било на општу корист народну, у смислу обављања одређених задатака који би се омладини поверили, а не би представљало промоцију „партизанства“. На тај начин омладина би се осећала одговорном према друштву, васпитавала у духу самопрегорности, пожртвованости, солидарности, међу припадницима тих друштава би се стварала пријатељства, што би све скупа доприносило обнови патриотских осећања код младих, насупрот индивидуализму и егоизму који, према Рајсовом суду, карактерише омладину тог времена.

Литература

- Алтисер, Л. (2015). *Идеологија и државни идеолошки апарати*, друго допуњено издање. Лозница: Карпос
- Диркем, Е. (1922/1981). *Васпитање и социологија*, прво издање на српском, прев. Д. Давидовић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Жутић, Н. (1991). *Соколи: идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*. Београд: Ангротраде
- Ивковић, М., Димитријевић, С. (2013). *Социологија васпитања и образовања*. Врање: Учитељски факултет
- Јовановић, Н. (2012). Почети социологије образовања на југословенском простору. *Социолошки преглед* 46 (3–4), 908–915, посебно издање. <https://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/18/socioloski-pregled-god-xlvi-2012-sv-3-4/>
- Јовановић, С. (2009). *Културни образац*. Београд: Стубови културе
- Краговић, Б. (2012). Слободан Јовановић о полуинтелектуалцима. *Социолошки преглед* 46 (1), 252–263, посебно издање. <https://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/18/socioloski-pregledgod-xlvi-2012-sv-1/>
- Маслић, Ф. (1938). Социологија васпитања код Југословена. *Училиш* 19 (53), бр. 3–4, 245–254, новембар–децембар
- Поповић, П. (1925). *О демонстрацијама на Св. Саву 1925 : извештај ректора универзитетског министру просвете*. Београд: Задруга штампарских радника „Родољуб“

- Рајс, Р. А. (1928/1997). *Чујше, Срби!*, прир. М. Ф. Петровић, С. Бојковић. Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920 и потомака
- Рајс, Р. А. (1928/2019). Шта сам видео и проживео у великим данима, прир. М. Пршић, књ. 4, *Изабрана дела*. Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет
- Рајс, Р. А. (1929). Поводом модерне омладине. *Полиџика*, 25. јул. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A-1929-07-25
- Цветковић, Д. (2007). *Соколи и соколски слетови 1862–1941; Соколане – соколски домови; Соколске разједнице*, допуњено издање. Београд: Мирослав
- Шуваковић, У. (2018). Образовање на тржишту производи друштво необразованих. *Годишњак САО за 2017. годину*, 193–204. <http://www.sao.org.rs/documents/2018/GODISNJAK%20SAO%20ZA%202017.%20GODINU.pdf>

И з в о р и

Необјављени:

Архив Југославије (АЈ), Збирка Јована Јовановића Марамбоа (335), фасцикла 19, листови 633–641.

Објављени:

Милошевић, С., Јовановић, В. (2021). Извештај Рудолфа Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године. *Мешовита грађа* XLII, 291–340.

ГЛАВА 8

ХЕРОЈСТВО ЈЕ ИСТИНУ САОПШТИТИ – ПРИМЕРИ ЧАСНИХ ШВАЈЦАРАЦА АРЧИБАЛДА РАЈСА И ДИКА МАРТИЈА

*Изузев неколико занемарљивих случајева,
Албанци свих конфесија су свим срцем уз
Централне силе и радују се неусјесима
Србије и њених савезника.*

(др Туртулис, 1916,
према Рајс, 1916/20146)

1. УВОД

У овој глави се, применом анализе садржаја докумената, сагледава поступање двојице Швајцараца у вези са злочинима почињеним над Србима: криминалисте др Арчибалда Рајса и правника, некадашњег кантоналног тужиоца, па сенатора Швајцарске и известиоца Парламентарне скупштине Савета Европе Дика Мартија. Први је о њима извештавао током Првог светског рата, непосредно у време када су се збивали. Други је светској јавности представио само део злочина (в. Влада Републике Србије, 2001) који су над Србима почињени на Косову и Метохији од стране тзв. ОВК по окончању НАТО агресије 1999. године. Иако су њихове улоге биле историјски различите, извесно је да обојица имају заслуге у погледу сазнавања о српским страдањима.

2. РАЈСОВА СВЕДОЧАНСТВА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ

Каже се да пријатељства из ратних дана трају вечно. То је и разумљиво: ратни друг свом другу главу чува. Међутим, током Првог светског рата родило се једно помало необично пријатељство, чак и више од тога, између једног човека и једног читавог народа. Швајцарац немачког порекла, Родолф Арчибалд Рајс (Ruodolphe Archibald Reiss, 1875–1929), дошао је у Србију, на позив Пашићеве владе, да истражи аустроугарске злочине на фронту у Мачви и Поцерини. Рајс је отац криминалистике као научне дисциплине, оснивач Института за криминалистику у Лозани, и овакав захтев је за њега представљао професионални изазов. Осим тога, давањем стручног налаза и његовим публикувањем он ће допринети да се истина о збивањима на фронту сазна у Европи и свету. Описујући свој први сусрет са Николом Пашићем, у својој мемоарској књизи *Шта сам видео и њроживео у великим данима*¹, Рајс је записао да је до краја рата остао „званични и неутрални иследник српске владе и војске“, да је видео: „на фронту сва зверства која је поднео српски народ од стране његових свирепих непријатеља, кад сам чуо како звижде око моје главе куршуми и шрапнели противника, а ја не могу на њих да одговарам због свога својства неутралца, брзо напустио то својство и постао швајцарски добровољац српске војске, друг величанствених ратника Шумадије, Дунава, Мораве, Дрине, Тимока и Вардара. Ипак, ово ново својство није учинило да икада напустим своју објективност стручњака и заклетог иследника пред судовима моје земље и другде. Заклео сам се да кажем ‘истину, ништа него истину’. Сада, десет година по завршетку рата, могу констатовати да се нисам огрешио о своју заклетву“ (Рајс, 1997: 24). Рајсу је

¹ Прво издање ове књиге, коју је са француског језика превео Вељко Милићевић, објављено је почетком 1928. године, годину и по дана пре Рајсове смрти у Београду. Иначе, Рајс је на насловници књиге ставио потпис: „Р. А. Рајс почасни капетан српске војске“.

првобитно био упућен позив да уради „анкету“ о злочинима Аустроугарске над Србима у лето 1914. Треба казати да у методолошком смислу Рајс није применио само стандардну анкету, већ је пре реч о методи испитивања, техници интервјуа (в. Милосављевић, Радосављевић, 2000: 506; Шуваковић, 2000: 102–113). Међутим, када се узме у обзир цитирани Рајсов мемоарски запис, могло би се рећи да је он применио још један социолошки метод који даје много продубљеније резултате када се исправно примени, управо онако како је то Рајс учинио, а то је – посматрање са учествовањем „у улози научног посматрача“ (в. Милић, 2014: 440). Наравно, Рајс је потпуно владао криминалистичким техникама, тако да је вршио и отварања гробница, ексхумације и обдукције лешева, прегледе злостављаних, и своје извештаје заснивао не само на казивањима других (заробљеника, очевидаца, рањеника, војника, војсковођа...), нити само на ономе што је могао да лично види, сазна, уочи, осети, већ је настојао да тврђе о извршеним злочинима и криминалистички документује. „Ја се нисам задовољио испитивањима стотинама аустријских заробљеника и стотинама сведока очевидаца; ја сам ишао на лице места, каткада у средину граната, да бих могао дати рачуна о свему што је било могуће констатovati. Ја сам отварао гробнице, испитивао лешеве и рањене, посетио сам бомбардоване вароши, ушао у куће и тамо извршио техничку анкету према најскрупулознијој методи; укратко, све сам учинио да бих констатовао и проверио факта која износим у овом раду“ (Рајс, 2014а: 37). Остајући у српској војсци читав рат, он је направио комплетан извештај – студију случаја о злочинима Аустроугара, Немаца, Бугара (в. Крстић Мистрицеловић, 2014) током читавог рата, а његови записи су коришћени као налази експерта о злочинима окупатора у Србији и њиховом кршењу Хашке конвенције и међународног ратног права, на мировној конференцији у Паризу. Међутим, он је учинио још нешто, неуобичајено када је експертиза у питању. Схватајући раз- мере злочина које су окупатори и завојевачи вршили над српским народом, он је о њима одмах извештавао светску

јавност. Користећи светске новине за које је извештавао о извршеним ратним злочинима, он је покушавао и да их спречи, надајући се одјеку јавног мњења по сазнању за њих. Обзнанио је и начине њиховог извршења, покушаје да се они заодену у правну форму одбране аустроугарске војске од, на пример, лажно оптужених српских сељака у околини Косовске Митровице да су „српске комите“ које наводно поседују оружје, што је било најстроже забрањено, а казна је била – стрељање. У таквим подметањима којима су се „правдали“ злочини, истицао се албански месни батаљон (Рајс, у: Пршић, Бојковић, 1997: 276). Из извештаја који је Рајс тим поводом упутио Николи Пашићу, јасно је да је овај истинољубиви Швајцарац био згрожен злочинима који су чињени над српским цивилним становништвом, па потом још прикривани тако што им се лажно давала правна форма. Заправо, овакви поступци које је на Косову и Метохији подржавала страна сила – ратни непријатељ Србије², били су само претходница савременог појма *етничкој чишћења* (в. Šuvaković, Rakić, 2017) које су косовски Албанци систематски спроводили над Србима који тамо живе, у континуитету од повратка Космета матици Србији у балканским ратовима, па до наших дана (Шуваковић, 2011; Шуваковић, 2014).

Рајс, међутим, не документује само криминалистички најтеже злочине – оне који су укључивали убиства, прогона, силовања, бомбардовање цивилних објеката и сл., већ констатује и најмање повреде међународног права, посебно међународног ратног права (в. Surlan, 2016), настојећи да их осим изјавама сведока поткрепи и материјалним доказима. Тако нпр. током вршења своје „анкете“ он долази до исказа мештана Паланке и Гроцке да су Срби из некадашњих

² У Рајсово време то су биле Аустроугарска, Немачка, Турска, Бугарска, Албанија и Италија, у време Другог светског рата то су биле Немачка, Италија и Албанија, а у последњој деценији прошлог и прве две деценије овог века то је НАТО предвођен Америком. Дакле, страни покровитељи албанских злочина над српским становништвом су се мењали у складу са променама међународних околности, али је опстао континуитет вршења тих злочина и стална заштита њихових починилаца од стране моћних сила са циљем дестабилизације Србије и овог дела Европе.

крајева Аустроугарске, „који су постали српски поданици, као и српске избеглице с друге стране Саве и Дунава, били регрутовани у аустроугарску војску“, што је представљало повреду међународног ратног права, тачније Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну (члан 23. став 2. Правилника) (в. Кнежевић-Предић и др., 2007: 311). Из једног пронађеног аустроугарског документа од 19. јануара 1918. он је утврдио да је у један вод аустроугарске војске регрутован чобанин Пашо Оглу Идрис, из среза Косово, те изводи следећи закључак: „Срез Косово је српско од 1913, а Пашо је регрутован 1916. године. Дакле нема сумње да овај аустроугарски документ прећутно признаје регрутовање једног српског поданика у непријатељску војску. И пошто су људи из Беча и Будимпеште поступили на тај начин са Србима из Косова, јер Пашо сигурно није једини који је врбован у војску покојне Двојне монархије, оно што нам говоре сведоци из Паланке и Гроцке, сигурно такође одговара стварности“ (Рајс, у: Пршић, Бојковић, 1997: 304). Рајс указује и на интернирање цивилног становништва, наводећи пример Приштине која беше „одмах подељена на бугарски и аустро-немачки део, између којих је била граница река која протиче кроз варош. Затим су почели да интернирају становништво, а нарочито свештенике, од којих ни један не остаде... Један виђени Турчин, Х..., рече ми да жали за српским властима, јер ове никад нису поступале овако као Немци и Бугари“ (Рајс, у: Пршић, Бојковић, 1997: 244).

Посебан део Рајсових докумената представљају портрети које је у одељку својих мемоара насловљеном „Српски шефови“ дао о краљу Петру, регенту Александру, војводама Путнику, Мишићу, Степи Степановићу и Бојовићу. Али, то није све: он пише и о генералу Штурму, у *Писмима са српско-македонској фронти* описује сахрану војводе Вука према коме исказује нескривено дивљење, о духу српског народа итд. Сликајући српско вођство, наглашавајући његово сељачко порекло које је високо ценио, он га је природно видео као предводнике народа у великој епопеји. Они су, према његовом закључку, „спасли Србију и створили

Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Грађански шефови то не би могли учинити, јер мора се рећи, они нису могли никада потпуно да забораве своје свађе партијских политичара, а да би се спасла земља из очајне ситуације у којој се налазила, требало је потпуно јединство које жртвује све једној јединој идеји: спасу отаџбине“ (Рајс, 1997: 263).

Оно што је упадљиво јесте да Арчибалд Рајс уопште не пише о албанској голготи. За то у својој мемоарској књизи пружа следеће објашњење: „На моју велику жалост, морао сам изоставити страховиту, а ипак тако славну драму повлачења кроз Албанију. Тај предмет је сувише велик, од сувише дубоког замашаја, да би се о њему могло говорити у једном по нужди ограниченом поглављу једног дела које обухвата цео рат. Ако ми то прилике допусте, посветићу једну нарочиту књигу овом великом догађају“ (Рајс, 1997: 11). Нажалост, Рајс је преминуо пре него што је написао књигу, тако да од њега немамо података о овој епопеји српске војске и народа, изузев фрагментарних, који ипак одражавају његову оцену тог догађаја. „Нападнута аустро-немачким снагама, снабдевена са свим модерним оруђима рата, а које су биле двоструко јаче од њених, ударена ножем у леђа од бугарског кривоклетника, Србија је била заузета и њена војска, за којом су пошли многобројни грађани, повлачила се кроз хладну и непријатељску Албанију. Описаћу у једној нарочитој књизи какво је било ово страшно повлачење целе једне војске и целог једног народа који су били изгубили своју земљу, али нису били побеђени“ (Рајс, 1997: 110). Очигледно полемишући са неким који су критиковали повлачење преко Албаније, он 14. јуна 1917. бележи следеће: „Истина, Србија је још данас под освајачким јармом, али сигуран сам да ће она сутра бити слободна и то благодарећи жртвама повлачења кроз Албанију. Неки пребацују тадашњем Главном штабу што није извео ово повлачење с мање жртава. Лако је сада критиковати, али зар само извршење овог повлачења није било једно чудо? Да ли би га друге војске могле извршити? Не верујем. И, поред моралних особина српског народа, зар рад његових

управника Главног штаба није много допринео овом чуду?“ (Рајс, 1997: 213). Дакле, иако није документовано написао „извештај“ о албанској голготи, како је то учинио у вези са другим ратним страдањима Срба у Првом светском рату, Рајс је дао недвосмислену историјску оцену овог историјског похода у којем је и сам учествовао.

Овде смо навели примере сведочанстава које је часни Швајцарац оставио као доказе о злочинима који су почињени током Првог светског рата. Они су, међутим, имали бар три важне функције: осим што су а) испуњавали основну Рајсову дужност, а то је да као заклети сведок и експерт из криминалистике утврди злочине, њихове размере, повреде међународног ратног права итд., те што б) представљају правни (мировна конференција у Паризу) и историјски извор (за све истраживаче, пре свега у области историјске, али и других наука), они су испуњавали још једну, не мање важну функцију: в) антипропагандну³. Наиме, већ са отпочињањем Првог светског рата, за који се у озбиљној историографији узима као *новог* Видовдански атентат у Сарајеву, од стране Централних сила Србија је била оптужена да је *кривац* и *узрочник* његовог избијања. Нажалост, такве оптужбе су реактуелизоване, како се приближавала стогодишњица његовог избијања⁴. Оваквим оптужбама је, без икаквог двоумљења, већ пре нешто више од једног века парирао Арчибалд Рајс који се прихватио дужности ратног извештача листова који су излазили у Швајцарској, Француској и Холандији: *Gazette de Lausanne* (Лозана), *Le petit Parisien* (Париз) и *De Telegraaf* (Амстердам). Обављање задатка ратног извештача било је за „српску ствар“ једнако важно као и криминалистичка експертиза коју је вршио. Наиме, ратна пропаганда је и тада, као што ће се показати

³ У савремености је питање пропаганде у рату, употребе медија ради мобилизације „својих“ и ширења дефетизма код „туђих“ веома актуелно. Узима се да је Фулерова теорија рата та која „по први пут озбиљно разматра значај медијског рата и пропаганде као саставног дела ратне вештине“ (Секулић, 2011: 141; в. и Јевтовић, Арачки, 2013).

⁴ Најпознатије овакве ревизионистичке тврдње изнео је у својој књизи професор историје на Универзитету у Кембриџу Christopher Clark (2012).

век касније, била окренута против Србије и српског народа. Било је потребно да неко ко има озбиљан ауторитет у јавном мњењу западних држава сведочи о истини, да потврди да она није онаква каквом су је аустроугарски и немачки медији тог доба представљали. Рајс је био права особа за такав подухват. Само у лозанском листу *Gazette de Lausanne* он је објавио 108 чланака, у периоду септембар 1914. – октобар 1918. (Рајс, 2014б). Њихова је вредност у томе што су они одмах објављивани, представљали су извештај са првих линија фронта, супротстављајући се тако ратној пропаганди освајачких сила. У том смислу важно је указати да је свакако храброст рећи истину, али је она још већа уколико се правовремено саопшти. У томе је велики значај Рајсовог подухвата. У овим својим писмима он не пише само о злочинима против Срба у току рата; он даје и генезу сукоба. Тако, нпр. у јавној полемици са др Туртулисом, Рајс објашњава односе српске и албанске државе и истиче да су велике силе стално инструментализовале Албанију против Србије, сведочећи и о инструментализацији косовских Албанаца: „Најкрвавије битке које је Трећа српска армија водила код Феризовића (касније Урошевац, близу Косова), као и Ибарска војска код Новог Пазара, водиле су се управо против Албанаца“ (Рајс, 2014б: 103, 105). Касније ће Рајс у *Gazette de Lausanne* цитирати и изјаву др Туртулиса, објављену у *Gazette de Voss* 3. јануара 1916: „Изузев неколико занемарљивих случајева, Албанци свих конфесија су свим срцем уз Централне силе и радују се неуспесима Србије и њених савезника“ (Рајс, 2014б: 183). Осим односа са Албанцима, он у својим писмима објашњава етногенезу становништва Далмације, даје интервју са Николом Пашићем, описује посету краљу Петру, оштро полемише, бритко износи чињенице. И то у време када догађаји претичу једни друге. „Описивао је злочине, објашњавао стање у Србији, међусобне односе Србије и савезника, будућност Јужних Словена, односе Србије и Албаније, али и односе између држава – учесница балканских ратова који су били изузетно сложени“ (Субошић, Зец, 2017: 483).

3. НАТО АГРЕСИЈА 1999. И СРБИЈА БЕЗ РАЈСА

Нешто више од века после избијања Првог светског рата, Србија поново води битку за свој опстанак. У игри је покушај отимања дела њене територије – Аутономне покрајине Косово и Метохија, где су тамошњи албански сепаратисти 2008. једнострано прогласили тзв. независност. Наравно, то је само део процеса разбијања Југославије, који је започет деведесетих година 20. века (Šuvaković, Stevanović, 2018), и, нажалост, не и крај тог процеса (Шуваковић, 2012). У том периоду, међутим, Србија није имала Арчибалда Рајса који би у свет пласирао истину о овдашњим збивањима. Додуше, било је новинара који су то покушали, али су њихове информације – за које је касније потврђено да су биле истините – веома брзо бивале затрпане гомилама пропагандних лажи које су објављиване у *main stream* медијима⁵. Чак и када је Србија сопственим снагама успевала да надмаши непријатељску пропаганду износећи само истину – телевизијску слику „результата“ НАТО агресије 1999, западни нападачи су решили да то прекину, и то на драстичан, злочиначки начин – ракетирали су зграду Радио-телевизије Србије, убили 16 запослених на њој, а након успостављања нове власти после 5. октобра 2000. године, постигли да за тај злочин не одговарају они који су га наредили, већ генерални директор РТС-а зато што није „евакуисао зграду“. Притом се, наравно, заборавља да седиште једне телевизијске станице не може да буде војни циљ⁶,

⁵ Као што је познато, тзв. масакр у Рачку био је *cassus belli* за НАТО агресију на СРЈ. Међутим, француски новинари Christophe Chatelot (*Le Monde*) и Renaud Girard (*Le Figaro*), као и екипа AP TV која је снимала филм – антитерористичку акцију српске полиције у Рачку – сведочили су да се тамо није збио никакав масакр. Међутим, изјава коју је дао William Graham Walker је већ обишла свет и заузела насловне странице главних медија, тако да су њихови извештаји остали незапажени.

⁶ У покушају историјског ревизионизма НАТО лобисти у Србији шире различите дезинформације, како би покушали да оправдају злочин ракетирања зграде РТС-а. Тако је један од њих, Зоран Остојић, недавно тврдио да

као што то није могао да буде ни путнички воз из Грделичке клисуре који је, заједно са својим путницима ракетан, при чему је на месту убијено 13 путника, уз појашњење како се радило о „колатералној штети“, као што такав циљ није могла да буде ни мала Милица убијена у Батајници док је седела на ноши итд. Практично, током агресије НАТО није било страног извештача који би се усудио да сведочи о злочинима, а камоли експерта из криминалистике, који би их све документовао⁷. Још горе: за злочине који су током 78 дана НАТО агресије на СРЈ почињени, донета је осуђујућа пресуда пред Окружним судом у Београду против лидера Северноатлантске алијансе и држава-чланица, којом је утврђена одговорност, поред осталог, за убиство најмање 546 погинулих припадника Војске Југославије, 138 припадника МУП-а Србије и 507 цивила, укупно 1.191 човек, што је утврђено и Пресудом Окружног суда у Београду К. 381/2000 (в. Елезовић, Шуваковић, Ракић, 2019), премда истраживачи долазе до података о бар четвороструко

су се у згради РТС-а налазили припадници Војске Југославије, па ју је зато НАТО гађао (sic!). Видети: <https://www.balkaninfo.rs/emisija/aktuelno-istinano-zlocinima-i-izdaji-srbije-zoran-ostojic-i-uros-suvakovic-24-3-2019/> 1:02:17 – 1:02:23 (приступљено 13/4/2019). За разлику од њега, организација Amnesty International је одмах објавила извештај указујући да је ракетирање РТС-а ратни злочин, који је у супротности са одредбама члана 52 (2) Протокола 1 Женевске конвенције (в. AI, June 2000). Након терористичког напада на париски сатирични лист *Шарли Ебго* (*Charlie Hebdo*) 2015, професор Ноам Чомски је упоредио тај злочин, који је осудио читав свет, са НАТО ракетирањем зграде РТС-а, који је готово прећутан: „Разлог има везе са концептом ‘живог памћења’, категоријом пажљиво конструисаном да укључи Њихове злочине против нас, а скрупулозно искључује Наше злочине над њима – који нису злочини, већ племенита одбрана највиших вредности, понекад ненамерно мањкава“ (Chomsky, 2015).

⁷ Не само да није било оних који би *истинито* сведочили о злочинима над Србима већ су пронађени и они експерти који су тада принуђени да својим извештајима подрже лажну оптужбу Вијема Вокера како су Срби починили „масакр у Рачку“. Фински патолог Хелена Ранте је посведочила у својим мемоарима да је подлегла таквом притиску. Њено кајање је, наравно, дошло прекасно. У контексту научног објашњења и стварања типологије америчке ратне пропаганде, непочињени „масакр у Рачку“ је од стране истраживача означен „митским крвопролићем“ (в. Херман, Питерсон, 2010: 95–101; Барбуловић, Јевтовић, Поповић, Лакићевић, 2004: 113–122).

већем броју жртава, пре свега цивилних (в. Шуваковић, Стевановић, 2019). Међутим, власти ДОС-а након 5. октобра 2000. укинуле су ову пресуду, не би ли прикриле број страдалих и амнестирале одговорне.

4. ПОНОВО ШВАЈЦАРАЦ СВЕДОЧИ О ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА – ИЗВЕШТАЈ ДИКА МАРТИЈА

Последице су језиве: оптужена за злочине које није систематски чинила, Србија је морала да прихвати протекторат ОУН над Косовом и Метохијом; оно што није морала, али је под притиском Запада учинила, јесте изручење читавог државног, војног и полицијског руководства тзв. хашком трибуналу, где им се судило зато што су бранили своју земљу. О злочинама Албанаца над Србима, у стогодишњем периоду, а посебно током НАТО агресије и непосредно након ње када је са територије јужне српске покрајине изгнано око 250.000 Срба и неалбанаца – ћутало се. Ту ћутњу је прекинуо опет један Швајцарац, Дик Марти (Dick Marty)⁸, сенатор у својој земљи и специјални извештач Парламентарне скупштине Савета Европе. У свом Извештају „Нехумано поступање са људима и незаконита тајна трговина људским органима на Косову“, с краја 2010, који је усвојила Парламентарна скупштина Савета Европе почетком 2011. године, он је повезао киднаповање великог броја Срба и „нелојалних“ Албанаца (у односу на тзв. Ослободилачку војску Косова) са вађењем људских органа и трговином тим извађеним органима, за коју је поткрепио сумње да су вађени на територији Албаније и

⁸ Треба признати и то да је, пре њега, Карла дел Понте (Carla del Ponte), главни тужилац тзв. хашког трибунала (ICTY), у својој мемоарској књизи *Госпођа тужитељка* (2008), након што је престала да врши ту међународну функцију, обелоданила почетне сумње и податке о злочинима трговине органима, које су починили припадници ОВК. Међутим, док је била тужилац, када је имала моћ да нешто предузме по питању откривања починилаца и кажњавања, она то није учинила.

продавани богатим купцима; довео је у везу лидере косовских Албанаца са овим и другим учињеним ратним злочинима и бављењем криминалним активностима (између осталог трговином наркотицима). Његов је закључак да је те злочине потребно истражити и казнити (Marty, 2010). Притом, како казује сам Марти, прикупљање података за тај његов извештај је било више него мукотрпно, суочено са бројним опструкцијама, претњама и и порукама: „Између редова ми се саопштава да нема никаквог интереса да се копа по тим старим случајевима и да би било добро да се не разоткривају неки аспекти прошлости. Срби су зли и то не сме да се промени: то може угрозити чак стабилност региона ... Потрага за сведоцима је била веома тешка, много тежа него приликом истраге о затворима ЦИА. Али, била је и опаснија ... Међу сведоцима које смо срели, један од њих нам је признао да је учествовао у злочинима. Захваљујући његовом сведочанству, могли смо да опишемо како су органи, пре свега бубрези, вађени из тела убијених српских заробљеника“ (Марти, 2019: 247, 256). На темељу Мартијевих налаза вршена је истрага, пре свега од стране мисије ЕУЛЕКС, будући да Мартијев извештај није био ни налик криминалистичком, већ је садржао само индиције и усмерења праваца неке будуће истраге. Ипак, чињеница да је у својој земљи имао тужилачко искуство и правничко знање, свакако му је помогла у обављању задатка који је пред њега поставила Парламентарна скупштина Савета Европе. Сам Марти је указао на то да је спремајући свој извештај обавио разговоре са већим бројем сведока за које тврди да је реч „о непосредним сведоцима догађаја, који су у стању да посведоче о ономе што су видели и што су лично чули“ (Милорадовић, 2011). Међутим, и из овог и из других његових интервјуа произлази стрепња за безбедност сведока тих злочина.

Тек је 2014. године иницирано формирање *ad hoc* суда који би требало да расветли ове злочине, док су се средином 2017. „стекли услови“ да овај суд отпочне с радом, а први позиви командантима ОВК да дају своје исказе упућени

су крајем 2018. године. Неодољиво се намеће утисак да је остављено довољно времена да се сазна идентитет сведока, како би они били уклоњени. О опструкцији међународних размера говори оптужујући податак, који је поново изнео сам Дик Марти, да је доказе о трговини органима које је вршила тзв. ОВК на КиМ и у Албанији, а који су прикупљени у оквиру истраге тзв. хашког тужилаштва, тзв. хашки суд уништио⁹.

Оно што се може уочити јесте да је овај извештај дошао са великим закашњењем. Дик Марти је истинито презентовао оно до чега је дошао, али са закашњењем од једанаест година, када су многи трагови злочина уклоњени и сведоци нестали (Surlan, 2016: 22). Кривица није његова, већ тзв. међународне заједнице која је евидентно настојала да с проласком времена албанске злочине над Србима на Косову и Метохији препусти забору. „Време иде против потраге за истином. Са правом се питамо да ли се можда баш то жели“ (Марти, 2019: 261). Није постојала политичка воља моћних западних земаља које су подржале тзв. независност Косова да суоче јавност сопствених земаља са злочинима које су починили њихови штићеници из тзв. ОВК. Због тога, његов извештај није ни покушао да спере љагу коју су западни медији свалили на Србију као на кривца за сва збивања на балканским просторима, посебно на Космету¹⁰. Он, на неки начин, покушава да ус-

⁹ „Доказни материјал, прикупљен на претпостављеном месту злочина, једноставно бачен у ђубре ... Према званичном објашњењу, ТРИУ није био овлашћен да изврши истрагу на основу ових оптужби за злочине. Они су се десили у Албанији, дакле изван пречника јурисдикције суда. Штавише, догађаји су се наводно десили после 15. јуна 1999, датум после којег евентуални почињени прекршаји нису потпадали под надлежност Међународног суда. Дакле, то није наша ствар!“ (Марти, 2019: 257; уп. и Чворовић, 2019).

¹⁰ У свом извештају, чије делове наводи и у својој најновијој књизи, Марти пише како је „становништво албанског етничког порекла претрпело страшно насиље, које је било последица лудачке политике етничког чишћења, по наредби тадашњег диктатора из Београда“ (Марти, 2019: 252). Дакле, он уопште не доводи у сумњу медијску *main stream* верзију, према којој је кривица на Србији и председнику Милошевићу, већ то прихвата као полазну премису. Једноставно, неће о томе да полемише, он жели да

постави симетрију између оних који су разарали државу с циљем сецесије дела њене територије (и то потпомогнути тада најјачом војном алијансом на свету) и оних који су је бранили, доказујући тезу да је злочина било на обе стране, али не увиђајући да их је било и на страни тзв. ОВК и НАТО и пре 10. јуна 1999. године. Он је истраживао искључиво период после званичног прекида НАТО агресије. Додуше, треба уочити и то да је највећи број несталих лица нестао баш у периоду успостављања протектората ОУН на КиМ.

У својој књизи, коју је, како сам каже, написао у тренутку када је због болести сумњао колико ће му још времена остати па је желео да забележи своја сазнања, Марти, поводом Косова, износи још неке важне ставове, закључке и сумње: агресија НАТО на СРЈ 1999. била је „противна међународном праву“ због изостанка одговарајуће одлуке Савета безбедности ОУН (Марти, 2019: 252); геостратешки циљеви НАТО интервенције коју су „затражиле САД“ – „Балкан је на раскршћу гасовода ... НАТО очито има тенденцију да се прошири на Исток“ (Марти, 2019: 253); констатује да постоји сумња да је база Бондстил (Bondsteel) код Урошевца „послужила као тајни затвор ЦИА у оквиру рата тероризму“ (Марти, 2019: 254)¹¹; ОВК се финансира од рекетирања албанске дијаспоре или су средства „пристижала из трговине дрогом и проституције“ (Марти, 2019: 254); Хашим Тачи је „био ангажован као агент француских обавештајних служби“ (Марти, 2019: 254); указује на системску корупцију и економске интересе највиших америчких званичника, попут Мадлен Олбрајт за коју каже да је „откривено да је имала економске интересе у бившој српској покрајини, посебно у косовској телефонској компанији“ (Марти, 2019: 264), америчког амбасадора на КиМ

„неутрално“ пронађе разумне индикације за почињене злочине и над Србима, после 10. јуна 1999, што је задатак који му је поверен од Парламентарне скупштине Савета Европе. Дакле, Мартијев фокус је само на томе, ван укупног контекста дешавања и његовог преиспитивања.

¹¹ Аутор овог текста је ту сумњу изразио још 2014. године (Шуваковић, 2014: 104).

Кристофера Дела који обезбеђује посао изградње аутопута америчком предузећу Bechtel „које ће му обезбедити добро плаћену функцију“ (Марти, 2019: 248), америчког генерала Стивена Шука, помоћника шефа УНМИК, који је постао саветник Рамуша Харадинаја (Марти, 2019: 248). Не скрива презир према Тачију и тзв. Дреничкој групи, индиректно сугеришући њихову одговорност за злочине о којима је поднео свој Извештај Парламентарној скупштини Савета Европе, а који сам цитира у својој књизи: „Показатељи дослуха између криминала и особа које имају политичку одговорност и институционалне функције превише су бројни и озбиљни да би били игнорисани“ (Марти, 2019: 259). Ова запажања из његове књиге, мимо главног правца истраге – која су слична Рајсовим опажањима – ипак указују да је он свестан шта је тзв. косовска независност донела, како је и због чега та творевина настала. Али, о томе пише тек у тренутку када сумња да ће се растати са животом; скоро деценију пре писања својих мемоара, он само фактографски указује на индикације почињених злочина за које треба да поднесе извештај.

5. ЗАКЉУЧАК

Историјска паралела између Рајса и Мартија нужно се намеће: храброст је рећи истину, макар са закашњењем. Уколико Мартијев извештај доведе до осуда због злочина после јуна 1999, извесно је да нећемо дуго чекати на постављање питања о злочинима тзв. ОВК пре овог датума и, свакако, кључног питања: може ли „право“ (на сецесију у овом случају) почивати на злочину? Правна теорија одавно има недвосмислен одговор на то питање. Ипак, успостављајући однос етичких императива између двојице Швајцараца, несумњиво је да је Рајсов значајно виши. Марти поступа бирократски, суво правнички; нема у његовом извештају покушаја да се критички размотри да ли су Срби жртве и у ком временском периоду и, ако јесу, да покаже

солидарност са њима. Он се бави само једним посебним случајем, подносећи извештај о њему, али не оспоравајући све лажи које су претходиле том злочину над Србима, већ их констатујући као истините и – идемо даље. Додуше, он у својој мемоарској књизи исмева заговорнике тзв. хуманитарних интервенција, попут Кушнера и Анри-Левија, и исказује став против тзв. косовске независности, али опет то образлажући правничким разлозима, не улазећи у меритум косовског питања – да је то простор од суштинске важности за постојање српског националног идентитета. Рајс без двоумљења поручује како „пред злочином није могућа неутралност“ (1916/1997: 68). С етичке тачке гледишта, међутим, морални императив кога се Рајс држао, не оставља могућност за поређење ма са чијим другим поступањем пре или после њега. Он се не понаша као чиновник, што и није, нити као научник позитивистичке оријентације – што јесте, већ као човек који има јасан став заснован на хуманистичким начелима и тај став саопштава одмах, тада када се сукоб збива. Да је читав механизам међународне заједнице оличен у тзв. хашком трибуналу и његовом тужилаштву узео Рајсов морални императив као свој став, одавно би били процесуирани и осуђени виновници злочина над Србима и другим нацијама, током 1999. и касније, када је наша јужна покрајина доспела под протекторат ОУН. Уместо тога, међународна заједница се држала у овом случају (као и у бројним другим питањима током југословенске кризе када је однос према Србији и Србима у питању) врло пристрасно, показујући најблаже речено незаинтересованост за почињене злочине над Србима. Отуда је поступак Дика Мартија, и поред наведених ограничења његовог Извештаја, достојан поштовања. Он је имао довољно снаге и воље да утврди а) да је такав монструозан злочин трговине људским органима киднапованих Срба са Косова и Метохије вршен, и то на организован начин, б) да је то радила тзв. ОВК и уз знање вођа те организације који су садашњи цивилни лидери Албанаца на КиМ, в) да је за извршење злочина коришћена

и територија суседне државе – Албаније. Успео је да д) Парламентарна скупштина Савета Европе усвоји такав Извештај и све његове препоруке, чиме су створени основи за кривично гоњење починилаца од стране других органа међународне заједнице. Коначно, ђ) објављивањем своје мемоарске књиге 2018. у Швајцарској и српског превода 2019. представља веома значајну допуну тог извештаја, како са становишта поновног подсећања на злочине над Србима које је починила ОВК, тако и у смислу разумевања „постигнућа“ НАТО када је реч о тзв. независности Косова. У атмосфери стигматизације Србије то је велико и храбро дело.

Литература

- Барбуловић, С., Јевтовић, З., Поповић, М., Лакићевић, Р. (2004). *Амнезија јавности: од пројекта до тероризма*. Београд: Самиздат
- Влада Републике Србије (2001). *Жртве албанског тероризма на Косову и Метохији (Убијена, отијела и нестала лица, јануар 1998. – новембар 2001)*. Доступно на: <http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2002-05/25/326656.html>
- Елезовић, Д., Шуваковић, У., Ракић, Б. (2019). *НАТО агресија у светлости правде*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Доступно на: https://drive.google.com/file/d/1ovha6DjuqfFk_h8BQuEjO0IK0Rogwv2c/view
- Кнежевић-Предић, В., Аврам, С., Лежаја, Ж. (прир., 2007). *Извори хуманитарног права*, 2. допуњено и прерађено издање. Београд: Факултет политичких наука, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста
- Крстић Мистрицеловић, И. (2014). Рајсова анкета о злочинима Бугара у окупираној Србији (1915–1918). У: Кузмановић, Р., Мирјанић, Д., Поповић, Н., Бранковић, Д. (ур. и прир.). *Први светски рат – узроци и последице*. Бања Лука: АНУРС

- Марти, Д. (2018/2019). *Извесна пресуда о правди*. Превео Бојан Савић Остојић. Београд: Новости
- Милић, В. (2014). *Социолошки метод*, 4. издање. Београд: Завод за уџбенике
- Милорадовић, И. (26.1.2011). Интервју: Дик Марти. РТС. Доступно на: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/hronika/832616/intervju-dik-marti.html>
- Милосављевић, С., Радосављевић, И. (2000). *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник
- Пршић, М., Бојковић, С. (прир., 1997). *Рудолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*. Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига
- Рајс, Р. А. (1997). *Шта сам видео и проживео у великим данима*. Београд: Младост турист, Итака
- Рајс, Р. А. (2014а). *Злочини над Србима у Великом рату*. Прир. М. Пршић. Београд: Свет књиге
- Рајс, Р. А. (2014б). *Ратни извештаји из Србије и са Солунској фронт: необјављени текстови на српском језику*, прев. С. Јоксимовић – Мања. Прир. Ж. В. Марковић, М. Старчевић. Београд: Геополитика прес
- Секулић, Н. (2011). Фулерова теорија рата и промене у концептима вођења рата у другој половини XX века – настанак „креативног“ рата. *Социологија*, 2, 129–148. <https://doi.org/10.2298/SOC1102129S>
- Стевановић, О. (2019). Неморалност агресије Организације Северноатлантског савеза на Савезну Републику Југославију. *Политика националне безбедности*, (1), 89–111. <https://doi.org/10.22182/pnb.1612019.5>
- Субошић, Д., Зеџ, Д. (2017). Утицај извештаја Арчибалда Рајса на западноевропско јавно мњење о Србији током Првог светског рата, *Војно дело* 69 (1), 477–496. doi:10.5937/vojdelo1701477S
- Чворовић, Г. (2019). Дик Марти: Хаг склонио све доказе о „жутој кући“, *Вечерње Новост*, 26. јануар. Доступно на: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:773690-Dik-Marti-Hag-sklonio-sve-dokaze-o-zutoj-kuci>

- Херман, Е. С., Питерсон, Д. (2010). *Политика геноцида*. Београд: Весна Инфо
- Шуваковић, У. (2000). *Испитивање политичких ставова*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Шуваковић, У. (2011). Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912–2012). У: Д. Маликовић, О. Стевановић, У. Шуваковић (ур. и прир.) *Политичко насиље* (143–166). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Доступно на: https://drive.google.com/file/d/1_74DvX014Rw-SymzUhRTgNCJhUYIYDx2/view
- Шуваковић, У. (2012). Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора. У: Ж. Ђурић, М. Кнежевић, М. Јовановић (прир.) *Разбијање Југославије* (141–179). Београд: Институт за политичке студије
- Шуваковић, У. (2014). *Транзиција: прилој социолошком проучавању друштвених промена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Шуваковић, У., Ракић, Б. (2017). Геноцид и етничко чишћење или о односу диспозиције једног међународно-кривичног дела и једног социолошко-политиколошког појма. *Страни правни живот* (2), 59–76. <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/505>
- Шуваковић, У., Стевановић, О. (2019). НАТО агресија на СРЈ и њене последице. У: Ж. Ђурић, М. Јевтић (прир.) *Двадесет година од НАТО агресије на СРЈ: изводи и последице* (79–106). Београд: Институт за политичке студије. <https://doi.org/10.22182/SRJ1999>
- Amnesty International (AI, June 2000). *NATO/FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA "COLLATERAL DAMAGE" OR UNLAWFUL KILLINGS? Violations of the Laws of War by NATO during Operation Allied Force*. Доступно на: <https://www.amnesty.org/download/Documents/140000/eur700182000en.pdf>
- Clark, Ch. (2012). *The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914*. London : Allen Lane

- Chomsky, N. (2015). Chomsky: Paris attacks show hypocrisy of West's outrage. *CNN*, January 20th. Доступно на <https://edition.cnn.com/2015/01/19/opinion/charlie-hebdo-noam-chomsky/index.html>
- Jevtović, Z., Aracki, Z. (2013). Archibald Reiss propaganda : communication influence on conflict paradigm construction. In: G. Milošević (ed. in chief). *Archibald Reiss Day's*, vol. 3 (249–255). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija
- Marty, D. (2010). Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo*, *Committee on Legal Affairs and Human Rights, Parliamentary Assembly of COE*, December 12. Доступно на <http://assembly.coe.int/ASP/APFeaturesManager/defaultArtSiteView.asp?ID=964>
- Ponte, C. del, Sudetić, Ch. (2008). *Gospođa tužiteljka: suočavanja s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*. Zagreb: Profil
- Surlan, T. (2016). Archibald Reiss`s Contribution to The Enforcement Of The International Humanitarian Law. In: D. Kolaric (ed. in chief) *Archibald Reiss Day's*, vol. 1 (14–23). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija
- Suvakovic, U. (2016). Dr Archibald Reiss in World War I: Ethics of World Forensic Scientist and Serbian Warrior. In: D. Kolaric (ed. in chief). *Archibald Reiss Day's*, vol. 1 (4–13). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija
- Šuvaković, U., Stevanović, O. (2018). Separatist Rebellion of Albanian Students in Kosovo and Metohija in 1981 as the Beginning of the Socialist Yugoslavia Breakdown. *Sociološki pregleđ* LII (4), 1196–1229. DOI: 10.5937/socpreg52-20074

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Урош В. Шуваковић (р. 1970. у Београду), редовни је професор Факултета за образовање учитеља и васпитача Универзитета у Београду, за ужу научну област Социологија.

Дипломирао је, магистрирао и докторирао на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. У својој академској каријери прошао је кроз сва универзитетска сарад-

ничка и наставничка звања, од асистента-приправника до редовног професора.

Аутор је и коаутор више од 170 научних радова публикованих у домаћим, иностраним и међународним часописима, зборницима и колективним монографијама, као и шест научних монографија и три универзитетска уџбеника.

Учесник је више домаћих и међународних научноистраживачких пројеката.

Урош В. Шуваковић
Р. А. РАЈС: ПРЕД ЗЛОЧИНОМ
НИЈЕ МОГУЋА НЕУТРАЛНОСТ

Друго, допунљено издање

Лектура и коректура
Татјана Чомић
Ана Подкрајац

Идејно решење и дизајн корица
Борис Поповић

Прелом
Јасмина Живковић

Штампа
Сајнос, Нови Сад

Тираж
500 примерака

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15053585>

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.75(497.11)“19”
316.722:929 Reiss R. A.
343.9:929 Reiss R. A.

ШУВАКОВИЋ, Урош, 1970–

Р. А. Рајс: пред злочиним није могућа неутралност : (поводом 150 година од рођења) / Урош В. Шуваковић. – 2. допуњено изд. – Нови Сад : Архив Војводине : Матица српска ; Београд : Факултет за образовање учитеља и васпитача, 2025 (Нови Сад : Сајнос). – 166 стр. : ауторова слика ; 22 cm

Тираж 500. – Белешка о аутору: стр. [167]. – Напомене и објашњења у белешкама уз текст. – Библиографија уз свако поглавље.

ISBN 978-86-6178-191-9 (AB)
ISBN 978-86-7849-355-3 (ФОУВ)
ISBN 978-86-7946-496-5 (MC)

а) Рајс, Родолф Арчибалд (1875-1929) - Социолошка истраживања б) Рајс, Родолф Арчибалд (1875-1929) - Криминалистика в) Србија - Култура сећања -- 20. в.

COBISS.SR-ID 165281033